

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

Магистратура бўлими

«Халқаро туризм ва туризм сервиси» кафедраси

Шарафиддинова Диёра

**«Ўзбекистонда экологик туризмни
ривожлантиришда халқаро моделларни қўллаш
йўллари»**

**5А610302 “Туроператорлик хизматларини ташкил этиш”
мутахассислиги бўйича магистр академик даражасини олиш учун
ёзилган**

Диссертация

**Илмий раҳбар: И.У.Усмонов, доцент,
география фанлари номзоди.**

САМАРҚАНД – 2014

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
1-БОБ.	Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий ва ижтимоий-иқтисодий асослари.....	8
1.1.	Экологик туризмнинг шаклланиши тарихи, мазмуни, моҳияти, мақсади ва вазифалари.....	8
1.2.	Биологик хилма-хилликни сақлаш ва муҳофаза қилишда, аҳолининг экологик онги ва маданиятини ўстиришда экотуризмнинг ўрни.....	17
1.3.	Экологик туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий аҳамияти	23
2-БОБ.	Ўзбекистонда экологик туризмнинг ресурслари ва экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар.	27
2.1.	Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда табиий географик минтакаларнинг ресурслари.....	27
2.2.	Ўзбекистоннинг флора ва фаунаси экологик туризмнинг ресурслари.....	30
2.3.	Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва уларнинг ечими.....	38
2.4.	Экологик туризм маршрутларида экотуристлар ва хизмат кўрсатувчиларнинг ҳаёти хавсизлигини таъминлаш чора-тадбирлари.....	44
3-БоБ.	Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделлардан фойдаланиш йўллари.....	54
3.1.	Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларнинг мазмуни, моҳияти ва тавсифи.....	54
3.2.	Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш объектлари.....	70
3.3.	Халқаро моделларни қўллашда экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойилларидан фойдаланиш.....	78
3.4..	Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш йўллари.....	84
	Хулосалар.....	87
	Тавсиялар.....	91
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	94

КИРИШ

Магистрлик диссертациясининг долзарблиги: Ҳозирги вақтда экологик туризм «Туризм ва экскурсия» жаҳон кенгашининг ва «Бутунжаҳон туризм ташкилоти» нинг маълумотлари бўйича жадал ривожланиб бораётган туристик индустрияларининг бири ҳисобланади. Яъни экологик туризмнинг жаҳон туризм индустриясидаги улуши – 4% ни, экотуризм хизматларидан олинадиган даромад 55 млрд доллар ва унинг йиллик ўсиши 30% ташкил қилмоқда. Шунингдек, истикболдаги 2020 йилгача экотуризм жаҳон туризм индустриясининг асосий стратегик йўналишларидан бири бўлиб боради.

БМТ ва БТТ халқаро ташкилотларининг башоратлари бўйича олдиндаги 20 йил ичида эндигина ривожланиб бораётган давлатлар экотуристлар сонини кўпайтириб ўз мамлакати иқтисодиётини кўтариши ҳам, табиатни муҳофаза қилиши ҳам мумкин. Чунки, экотуристлар ўртачадан юқори сармоёга эга бўлган, ҳар тамонлама таъминланган саёҳатчилардан иборат.

Туризм салоҳияти имкониятларидан тўлиқ фойдаланишга қаратилган мажмуали чораларни амалга ошириш, ташқи ва ички туризмни ривожлантиришни жадаллаштириш, хизмат кўрсатишнинг иқтисодий ўсиши ва сифатини жаҳон андозаларига мос равишда яхиланишини таъминлаш ҳамда Республика иқтисодиётининг ўсишида туризм тармоғи улушини ошириш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 – ноябрдаги “Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб – қуватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги ПФ4058 – сон қарори ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2009 йил 30 – январда “Ўзбектуризм” миллий компанияси, ташқи иқтисодий алоқалар инвестициялари ва савдо вазирлигининг, “Туризм соҳасини қўллаб –

қувватлаш ва ривожлантириш бўйича идоралар аро мувофиқлаштириш Кенгашини тузиш тўғрисида”ги таклифини мақуллади¹.

Вазирлар Маҳкамасининг ушбу қарори Республикамизда туризм соҳасини вилоятларда бир текис, барқарор ривожлантириш режаларини белгилади. Ҳозирга келиб табиий ресурсларнинг тобора камайиб бораётганлиги, атроф-муҳит муҳофазасининг сайёравий чегараларда тобора кескин ҳолатларни келтириб чиқараётганлиги қайд қилинган табиий инқирозларнинг олдини олиш, табиатни келгуси авлодлар учун муҳофаза қилишда экологик туризмни ривожлантириш халқаро миқёсда тан олинган нажот йўлларида энг муҳими ҳисобланади.

Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши нафақат маънавиятимиз, илм-фан, маданият, маърифат, табиатни муҳофаза қилиш, экотуристларни жалб қилиш, биологик хилма-хилликни сақлаш муаммоларини ҳал қилишга балки, шу билан бирга иқтисодий масалаларни, маҳаллий халқимизнинг ижтимоий-иқтисодий шароитини яхшилаш, янги иш жойлари билан таъминлаш, мамлакатимиз иқтисодиётининг ўсишига катта ҳисса қўшади.

Мамлакатимиз экотуризм ресурсларига бой давлатлар каторида туради ва Марказий Осиёнинг, дунё мамлакатларининг ўзаро алоқаларини географик жиҳатдан боғловчи давлатдир. Шу сабабли ички, халқаро туристик оқим ва экотуристтик оқим ҳам бизда кучайишининг жуда катта имкониятлари, салоҳиятлари бор.

Экологик туризмни ривожлантиришдаги ҳаммамиз учун дастлабки долзарб ва жуда муҳим муаммоларнинг бири экотуризмнинг моҳияти, ва унинг асоси бўлган тамойилларини (принципларини) жаҳон экотуризми

1. ¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг баёни. 07–1–5. 2009й 30–январ.

талаблари асосида урганаолмаётганлигимиз, тушунаолмаётганлигимиз ҳисобланади.

Қайд этиш лозимки, экотуризмнинг моҳияти, мақсади, вазифалари, экотуризмнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари, экотуристлик фан, таълим, тарбия ва тарғибот, экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари, Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши ва унинг яқин келажакдаги истиқболлари «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» да келтирилган. Лекин афсуски, Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси томонидан яратилган бу мукамал ҳужжат ҳозиргача талаб даражисида оммавийлашмади, ўрганилмади.

Бу ҳолатга алоҳида эътибор берганлигимизнинг асосий сабаби шундаки, илмий-амалий конференцияларда, илмий матбуотда бир-бирига зид, қарама-қарши чиқишлар, яроксиз, илмий-амалий жиҳатдан асосланмаган қуруқ тавсиялар, мақолалар тобора кўпайиб бормокда. Ҳозиргача экотуризм бўйича ўқув дарслик ҳам ҳатто ўқув қўланма ҳам, университет ва институтларда ҳам ўрта ва олий малакали муттаҳасислар тайёрлашга ҳам ханузгача киришилган эмас.

Мамлакатимиз аҳолиси экологик туризмга жалб қилинганда биринчи навбатда одамларнинг барча ёш таркибларининг табиатнинг сўлим бағрида дам олишини, жисмонан тикланишини ҳисобга олишимиз лозим. Аслида экотуризмнинг моҳиятини халқимиз яхши билишади. Табиат минтақаларига, табиатнинг сўлим жойларига сайр-саёҳат ва дам олишни кўпчилик тилида “маёвка” бўлиб кетган. Ҳозирга келиб эса табиат бағрида дам олишни ташкиллаштириш, дам олиш хизматларининг қоникарли эмаслигидан ва бошқа кўплаб сабаблар натижасида, олдинги даврдаги ташкилийтузилмаларнинг, давлат ижтимоий экскурсия хизматларининг йўқлиги сабабли аҳоли ўртасида экотуристлик ва экотуристлик экскурсияларга чиқиш анча унутилди.

Қайд қилинганлардан хулоса қилиш мумкинки, мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш миллий туризм индустриясини ривожлантиришда кун тартибида турган энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Туризмдаги ушбу ҳолатларни ҳисобга олиб магистрлик диссертациянинг мавзуси-«**Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларни қўллаш**» деб белгиланди.

Магистрлик диссертациясининг ўрганиш объекти:Мамлакатимиздаги экологик туризм ресурслари,миллий парклар ва давлат табиат қўриқхоналари давлат табиат буюртмалари, табиий географик минтақалар ҳисобланади.

Магистрлик диссертациясининг предмети: Экологик туризмни ривожлантиришдаги халқаро экологик моделларнинг тузилмаларини,мазмунни ва моҳиятини ўрганишдир..

Магистрлик диссертациясининг мақсади:Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик туризмни ривожлантиришда дунё миқёсида тан олинган экологик туризм моделларидан фойдаланиш йўлларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Магистрлик диссертациясининг вазифалари:Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш ва фойдаланиш йўлларини ишлаб чиқиш натижасида мамлакатимизда экотуризмни ривожлантириш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Магистрлик диссертациясининг амалий аҳамияти:Диссертация мавзуси бўйича ўтказилган илмий-амалий тадқиқотлар натижалари бўйича ишлаб чиқилган тавсиялардан экологик туризмни ривожлантириш бўйича фаолият юритаётган туристик ташкилотлар, туристик фирмалар ва туризмдаги тадбиркорлар фойдаланадилар.

Магистрлик диссертациясининг апробацияси:Диссертация мавзуси бўйича республика илмий-амалий конферецияларида 3 марта маърузалар қилинган ва 4та илмий мақолалар чоп этилган.

Ишнинг тузилиши ва таркиби: Диссертациясия кириш, 3 та боб, хулосалар, тавсиялар ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

Бажарилаган ишнинг асосий натижалари-Тадқиқот натижасида олинган хулосалар ва илмий натижалар илмий-амалий конференцияларда маъруза қилинган ва тавсиялар олимлар томонидан ижобий баҳоланиб, конференцияларнинг илмий тавсияларига киритилган.

Хулоса ва тавсияларнинг қисқача умумлашган ифодаси-мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришни назарий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатлардан тадқиқ қилиш натижасида;

- Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш давлат дастурини ишлаб чиқиш;
- экологик туризмнинг асосий ресурсларидан туризмда фойдаланишни ҳуқуқий-меъёрларини ишлаб чиқиш;
- миллий парк ва табиат қўриқхоналаридан экологик туризмда фойдаланишнинг ҳуқуқий-меъёрларини ишлаб чиқиш;
- миллий парк ва табиат қўриқхоналарида халқаро экологик туризм моделларини қўллаш мамлакатимизда экологик туризмнинг истиқболли ривожланиши имкониятлари асосланиб берилди.

Илмий раҳбар-

Магистратура талабаси-

1.Боб.Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий ва ижтимоий-иқтисодий асослари

1.1. Экологик туризмнинг шаклланиши тарихи, мазмуни, моҳияти, мақсади ва вазифалари

Дунёда экологик туризм йўналиши инсоният олдидаги экологик инқирознинг олдини олиш, инсониятнинг барқарор ривожланиши ва яшаб қолиши учун сайёрамиз табиати ва унинг ресурсларини сақлаб қолишдаги нажот йўлларини ахтариш заминиди шаклланди ва ривожланиб бормокда. Инсоният олдида турган сайёравий экологик муаммоларни инсониятнинг ўзи бартараф этиши керак ва бартараф этишга мажбур. Шу нуқтаи – назардан

хам мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш масалаларини ўз вақтида ҳал қилишимиз табиатимиздаги биохилма-хилликни сақлаб қолиш, табиий ресурсларимизни муҳофаза қилиш ҳамда халқаро экологик инқирозларнинг олдини олишга қўшган улкан ҳиссамиз бўлади.

Биз танлаган мавзу ҳам қайд қилинган долзарб масалаларнинг ечимига қаратилган бўлиб экологик туризмни ривожлантиришнинг истиқболли-халқаро экологик моделларни қўллаш йўналишларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси президенти И.А. Каримовнинг ушбу сўзларини келтиришимиз ўринли бўлади.– **“Мен туристик бизнес деганда, туризмни шунчаки ривожлантириш эмас, балки кенгроқ тушунчани назарда тутаман. Бунда гап туризм фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш ва сервис тармоқларини ривожлантириш ҳақида бормоқда. Бу соҳа тараққиёти мамлакатимизга хорижий туристларни кўплаб жалб этиш билан бирга, энг муҳими, катта валюта тушумларини таъминлаш билан юртимизнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожига улкан ҳисса қўшиши муқаррар”².**

Шу билан таъкидлаш лозимки, бу ҳозирча туризмнинг барча турлари бўйича туристик ресурсларга бой эканлигимизни, жаҳон аҳолиси биладиган, дунё тамаддудининг маданияти, тиббиёти, астраномияси фани ва адабиёти поёдеворини яратган буюк инсонлар, афсонавий саркардалар бизнинг юртдан чиққанлигини, ислом дини таълимотининг улуғ алломалари бизнинг ватандошимиз эканлигини, асрларни чарчатаётган тарихий меъморий, маданий обидаларга бой эканлигимизни туризм ва ижтимоий – иқтисодий ҳаётимизда реклама қилаётирмиз холос.

². Каримов И.А., Обод ва озод ватан. эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Тошкент. Ўзбекистон. 2000.–232 б

3.Н.Тухлиев.,Т.Абдуллаева. Экологический туризм:сушность,тенденции и стратегия развития.Тошкент.2006-416 б

Туризм соҳаси эндигина ўз ривожланишини бошлаётганлиги учун Республикамизда иқтисодиётнинг бу муҳим тармоғининг истикболи бўйича илмий тадқиқотлар аста – секинлик билан таҳлил қилинмоқда, экологик туризмнинг Ўзбекистонда ташкил қилишнинг моҳияти, анъаналари ва стратегияси, Ўзбекистонда миллий туризмни ривожлантириш модели, миллий туризм бизнесини ташкил қилиш ва бошқариш ва туризмда хавфсизлик асослари бўйича дастлабки муҳим таҳлиллар чоп қилинди³.

Шунингдек, Ўзбекистонда туризм соҳасида олий ва ўрта тоифадаги мутахассислар тайёрлашнинг дастлабки дарсликлари, ўқув қўлланмалар, соҳани ривожлантиришда ҳам ўқув – услубий ҳам, туристик ресурслар учун амалий аҳамиятга эга бўлган муҳим илмий адабиётлар чоп қилинди. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг долзарб масалалари ва муаммоларига ечимларига бағишланган, биринчи, йирик таҳлилий адабиётлар ҳам иқтисодиётимизда туризмнинг муҳим соҳага айланиб бораётганлигини билдиради.

Мамлақтимизда туризмни шакллантиришда ва туризм соҳаларининг, туризмнинг турларининг моҳиятини англаб олишда туризм амалиётида ва назариясида етук мутахассислар, олимларнинг йўқлиги натижасида дастлабки вақтларда кўплаб ноаникликларга йўл қўйилди. Тажрибасизлик натижасида дастлабки тадқиқотчилар экологик туризмнинг келиб чиқиши ва унинг мақсади, вазифаларини тўғри тушунмадилар.

Экологик туризм халқаро миқёсда оммавийлашиб бориши натижасида унинг тарғиботига ва ташвиқотига бағишланган илмий-амалий конференциялар ташкил қилиш, ўтказиш кучайтирилгандан кейин ноаниқ фикр-мулоҳазалар, тавсиялар илмий тўпламларда экологик туризмнинг таъриф ва тавсифларини белгилашдаги тавсиялар асосланмаган ҳолда кўпайиб кетди (шаҳарлар экотуриزمи, тарихий обидалар экотуриزمи, археологик қолдиқлар экотуриزمи, экологик мушкул жойларнинг экотуриزمи ва бошқ...).

Экотуризмни ривожлантиришда муаммолар билан бирга ноаник, ахборотларнинг, тавсияларнинг ҳам кўпайиб бораётганлиги туризм таълими йўналишида билим олаётган ёш мутахассисларни ҳам, туристик фирмалар фаолиятини ҳам, экологик туризмдаги тадбиркорларни ҳам, тадқиқотчиларни ҳам чалкаштириши аниқ.

Шунинг учун ҳам биз жаҳон экотуризм ривождаги устувор усуллар дастурларини яхши ўрганшимиз, экотуризм ривожланган давлатларининг тажрибалари асосида ўзимизнинг миллий экотуризм дастурларини ишлаб чиқишга маъсулмиз. Бу йўналишда дастлаб экотуризмнинг келиб чиқишидаги тарихий муҳит сабаблари ва моҳиятини яхши тушуниб олишимиз лозим.

Жаҳонда экотуризмнинг ва экотуризм атамасининг келиб чиқиши XX асрнинг сўнги чорагида инсоният жамияти олдида глобал экологик муаммоларнинг кучайиб кетганлиги ҳисобланади. Бу даврда инсониятнинг табиий –атроф муҳитга, табиий ресурсларга салбий таъсири кучайганлиги натижасида экологик инқироз сайёравий ҳудудларда инсониятнинг келгусида яшаб қолишини оғирлаштиришини халқаро миқёсда кун тартибига қўйди.

Глобал экологик муаммоларнинг тобора ижтимоий- иқтисодий инқироз ҳолатини ҳосил қилиши жаҳон ҳамжамяти олдида сайёрамиз миқёсида кескин чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ қилиш муаммоларини кун тартибига қўйди. Инсониятнинг бугунги ҳаёти ва келгуси авлодлар учун сайёрамизда сақланиб қолган табиий бойликларни муҳофаза қилишда илғор фикрли олимлар глобал инқироздан чиқиш йўлларида энг муҳими аҳолида экологик билим ва маданиятни шакллантириш деб билди.

Натижада сайёранинг табиий муҳитини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга бағишланган тадқиқотлар халқаро миқёсда кучайиб борди. Ушбу йўналишда биргина 1999 йилда 400 дан ортиқ илмий мақолалар халқаро миқёсда тан олинган нашриётларда чоп қилинди. Инсоният олдидаги глобал экологик муаммоларнинг ечимларидан энг мақбул йўлларида бирикмаганликни билган БМТ 2002 йилни «халқаро экологик туризм» йили деб

эълан килди. Ҳозирга келиб экологик туризм халқаро ҳамжамиятда сайёрамиз табиатини сақлаш ва муҳофаза қилишда қутилган ва қутилаётган натижаларни бермоқда.

Экологик туризмнинг мазмуни ва ва моҳияти бўйича биринчи бўлиб Мексикалик эколог-иқтисодчи **Гектор Цебаллос Ласкурейн** 1980 йилда ўз тадқиқотлари натижаларини билдирган эди. Унинг хулосаси бўйича – «Экологик туризм – бу флора ва фаунани ўрганиш ва табиат билан таннишиш, дам олиш қувончини ва табиатга ёрдам бериш имкониятларини билдиришга асосланган саёҳатдир». 1997 йилда Гужин Г.С., М.Ю. Беликов ва Е.В. Клименколар Россияда биринчилардан бўлиб-«Экологик туризмнинг асоси-атроф- муҳит ғамхўрлиги ва муҳофазасидир» деган таклифни киритди. Ўша вақт учун ҳам, ҳозир ҳам ушбу таъриф энг қулай ва экотуризмнинг ҳақиқий мазмуни, моҳиятнини аниқлатади деган хулосалар бор. Мустиқил ҳамдўстлик давлатларида Россиялик қуйидаги олимларни экологик туризм асосчилари деб тан олишади:

Биржаков М.Б – «Экологик туризмда табиатга минимум таъсир қилиб табиат билан бирга бўлиш натижасида унинг бойликларини муҳофаза қилиш, асраб қолиш туйғулари ҳосил бўлади».

Дроздов А.В – «Эски ва Янги дунёда бир вақтнинг ўзида маҳаллий аҳолининг анъанавий маданиятини ҳурмат қилишга, саёҳатчиларнинг ижтимоий ва экологик талабларини қондиришга ва сайёравий экологик инқирознинг олдини олишга асосланган экотуризм шаклланди».

Сергеева Т.С – «Экотуризм – бу маҳаллий аҳолининг анъанавий ҳаёти тарзи сақланиб қолган, хўжалик фаолият таъсири сезилмаган ноёб табиий ҳудудларга саёҳат: экологик тур ва дастурда табиатни муҳофаза қилиш меъёр ва технологияларига риоя қилган ҳолда туристик жараёндаги барча қатнашчиларнинг экологик маданиятини ва маҳаллий аҳолининг ҳаётий даражаларини оширади».

XX аср охирларига келиб АҚШ, Канада, Европа давлатлари, Австралия экологик туризмни ривожлантириш давлат дастурларини ишлаб чиқдилар. Бу дастурларда экологик туризмни ривожлантириш шiorлари ва талаблари куйидагича эди:

Америка кўшма штатлари экотуризм жамияти – «экотуризм – маҳаллий аҳоли манфаатларини эътиборга олувчи, табиий ресурсларни муҳофаза қилувчи, экотизмларнинг бутунлигини сақловчи, маҳаллий маданият ва табиий муҳитни англаш учун табиий ҳудудларга мақсадли саёҳат».

Австралия экотуризм миллий стратегияси – «экотуризм – экологик барқарорлик принципларига ва экологик билим, маданият дастурларига амал қилишга асосланган ва маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳисобга олган ҳолда табиатга саёҳат қилиш туризми».

Германияда экотуризмни ривожлантиришда молиявий ҳамкорлик Федерал вазирлиги – «экологик туризмда табиатга минимум таъсир қилиш ҳисси маданияти ва туйғуси пайдо бўлади, кўрикланадиган ҳудудларга молиявий ёрдам имкониятлари ва маҳаллий аҳолида кўшимча даромад олиш манбалари ҳосил бўлади».

Экотуризм жадал ривожлантирилаётган давлатларнинг экотуризм дастурлари асосида халқаро табиат ва туризм ташкилотлари ҳам экотуризмнинг таърифларини қабул қилишди:

Бутунжаҳон туризм ташкилоти – «Экотуризм- табиат туризмнинг барчасини ўзида мужассамлаштириб табиий ҳудудларга маъсулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза қилишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилади».

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш «Концепцияси»да – «экотуризм деганда нафақат маърифий-маънавий мақсадларни кўзлаган экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига саёҳат, балки ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг амалга

оширилиши ёрдамида экология муаммоларини ҳал қилиш билан бир-бирига боғлиқ мажмуалар йиғиндисини тушунамиз».

Халқаро туризм жамияти (ХТЖ) – «Табиий ҳудудларга маъсулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилади».

Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи – «Экологик туризм ёки экотуризм – табиат муҳитига нисбатан маъсулият билан саёҳат қилиш, табиат ҳудудларига зиён етказмаган ҳолда, ҳамда табиатнинг бетакрор, жалб этувчи жойларидан завқ олиш мақсадида табиатни муҳофаза қилган ҳолда табиатга кўмаклашади, атроф муҳитга «юмшоқ» таъсир этади. Маҳаллий халқнинг ижтимоий-иқтисодий шароитини фаоллаштиради ва шу фаолиятдан уларнинг имтиёзлар олишини таъминлайди».

Экотуризмнинг моҳияти ва мазмуни ҳақида «Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи», «Халқаро туризм жамияти», «Ёввойи табиат умумжаҳон жамғармаси» ва бошқа кўплаб халқаро ташкилотлар Бутунжаҳон туризм ташкилотининг экотуризм ҳақидаги таърифини қабул қилди.

Шундй қилиб экологик туризм ўтган асрнинг охирларидан бошлаб жаҳон туризми индустриясига аста-секинлик билан кириб-келди. Ҳозирги вақтга келиб экотуризм жаҳонда жадал суръатларда ривожланиб бораётган иқтисодиёт соҳаларидан бирига айланди.

Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши, нафақат маънавий илм-фан, маданият, маърифат табиатни муҳофаза қилиш, экотуристларни табиатимизга жалб этиш, ноёб ҳайвонот оламини сақлаш ва кўпайтириш муаммоларни ҳал қилишга, балки шу билан бирга иқтисодий масалаларни – маҳаллий халқнинг ижтимоий- иқтисодий шароитини яхшилаш, уларни янги иш жойлари билан таъминлаш ҳамда Ватанимизнинг иқтисодиётини ўсишига, катта ҳисса қўшади. Ўзбекистон Марказий Осиё давлатларининг ўртасида, экотуризмнинг ривожланиши учун қулай бўлган транспорт

чоррахасида жойлашганлиги ҳам экологик туризмни ривожлантиришда кўплаб салоҳиятли имкониятларни яратади.

Экотуризм Ватанзимнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасида, нафақат хорижий сайёҳларни Ватанзимнинг ландшафти, ҳайвонот ва наботот дунёсига бой ва бетакрор табиати билан таништириш, халқлар ўртасида дўстлик ришталарини боғлаш, мамлакатлар ва турли халқларнинг бир-бирини кенгроқ билиш, балки шу билан бирга Ўзбекистон ҳудудида қирилиб кетиш арафасида турган ноёб ҳайвонот ва наботот дунёсини сақлаш ва кўпайтириш мақсадларида кўрикхоналар таркибида ва атрофида жаҳон талабларига жавоб бериладиган миллий табиий боғларни яратиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш орқали муҳофаза қилинадиган ҳудудларда экотуризм объектларининг моддий-техника базасини яратиш учун « Давлат экотуризм дастур»ларини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Дунё ҳамжамиятига хизмат қилувчи юқоридаги халқаро марказларнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ҳар хил бўлсада, экотуризмнинг ўрнини белгилашдаги хулосалари деярли бир хил.

Чунки, экотуризмни тарғиб қилаётган , БТТ, ХТЖ, табиатни муҳофаза қилувчи – ТМКҲИ нинг иш тартиби, мақсадлари доимо бири-бирига қарши туради. Дастлабки икки халқаро жамият табиатдан туристик мақсадларда фойдаланиш тарафдори, кейинги халқаро ташкилот эса табиатни муҳофаза қилиш билан машғул.

Бу халқаро ташкилотлар экотуризмни бир хил маънода таърифлар экан экотуризмда табиат ҳам муҳофаза қилинади ҳам унинг ресурсларидан инсон фойдаланади. Экотуризмнинг ҳақиқий мухлислари ўзининг янги табиат гўшаларига саёҳати вақтида «табиат – жамият дўстлиги, бардамлиги» муносабатларини кўришни хоҳлайди, кузатишни хоҳлайди». Умумий фикрларни жамлаб таҳлил қилганимизда экотуризм табиат кўйнида бўлишлиқдир. Экотуризм билан табиатшунослик ва табиатни муҳофаза

қилишнинг қўшилиб кетгани экотуризмни ривожлантиришга илмий-амалий меъёрлардан ортик куч, эътибор берилаётганлигидадир деб тушуниш тўғри бўлади.

Ўзбекистонда ҳозиргача туризм соҳасига бағишланган илмий адабиётларни ўрганиш, таҳлил қилишдан ва туризмнинг ривожланиш иқтисоди маълумотлари натижаларидан маълум бўладики, туризм Республикамизда умумий йўналишдаги дастлабки босқичдан ўтди³.

Эндиликда Республикамизда туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий географик табиий, минтакавий жиҳатларини тадқиқ қилиш юзага чиқмоқда. Лекин бу йўналишдаги илмий изланишлар жуда кам. Ўзбекистондик туризм мутахассислари биринчилардан бўлиб туризм географияси ва минтакавий туризмни ривожлантиришнинг истикболли йўналиш эканлигини тадқиқ қилишга киришдилар. Бу йўналишдаги дастлабки тадқиқотлардан маълум бўлдики, минтака туризмни барқарор ривожлантиришда ушбу минтақанинг барча туристик ресурслари асосий, хал қилувчи ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси президенти Ислам Каримов Сингапур Республикасига Давлат ташрифи арафасида шу мамлакатнинг марказий нашрларидан бири «ТОДАУ» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида **Ўзбекистонда экологик туризмнинг катта салоҳиятга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, бу йўналишда олиб борилаётган ишлар ҳақида қуйидагиларни келтиради – «Гўзал географик ва табиий шароитлар Республика ҳудудида экологик туризмни ривожлантириш учун ғоят қулайдир. Бу борада мамлакатнинг тоғли ҳудудларида жойлашган, замонавий жиҳозланган сайёҳлик мажмуаларида қишки ва ноёб сайёҳлик дастурлари ташкил этилган. Сайёҳликнинг янги йўналиши – йирик қўриқхоналар ва боғлар ҳудудида ташкил этилган табиатшунослик туризми ривожланмоқда.⁴»**

3. Тухлиев И.С., Қудратов Ф.Х., Пардасв М.К. Туризмни рожалаштириш «Ўқитувчи», 2010³

4. Ўзбекистон Республикаси президенти И. Каримов.

Экологик туризм – «Табиатни муҳофаза қилиш иқтисоди», «Биология», «Геология», «География», «Ботаника» ва бошқа табиий фанларнинг назарияси, асослари, табиат ва жамият ва табиат муносабатларидан келиб чиқди. Шул иўқтаи-назардан бу фанларнинг ҳар қандай фан таълимми ва ҳар қандай соҳадаги ўрни деярли бири-бирига ўхшаш таърифни, тавсифни англатади.

Экотуризмнинг ўрнини белгилаганда табиатнинг инсон – турист учун бўлган аҳамиятлари кўрсаткичларини келтириш лозим бўлади. Экотуризмнинг, аҳамиятини туристнинг эҳтиёжларини қондириш жиҳатларига қараб иқтисодий, соғломлаштириш, тарбиявий ва эстетик гуруҳларга бўлишимиз мумкин. Бу гуруҳларнинг тавсифи фақат турист учун эмас, умуминсоният ҳаётидаги табиатнинг ўрнини ҳам англатади.

Экологик туризмнинг мақсади: ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик йўналишда оқилона фойдаланиш ҳисобланади.

Экотуризмнинг мақсадини амалга ошириш қуйидаги **вазифаларни** бажаришни талаб этади:

-экотуризм индустриясини шакллантириш учун махсус қонунларни ишлаб чиқиш ва уларнинг ҳуқуқий механизмларини яратиш:

-экотуристлик фан , таълим ва амалиётнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш:

-аҳолининг экологик онги ва маданиятини экотуризм орқали ўстириш:

-экотуризм бўйича мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш:

-миллий давлат ҳудудини экотуризм бўйича районлаштириш:

-биологик хилма-хилликни сақлаш ва бошқ...

1.2. Биологик хилма-хилликни сақлаш ва муҳофаза қилишда, аҳолининг экологик онги ва маданиятини ўстиришда экотуризмнинг ўрни.

Инсоният олдидаги глобал экологик муаммоларнинг ечими албатда сайёрамиздаги табиий ресурсларни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилиш ҳисобланади. Шу мақсадда экологик туризмни ривожлантиришдан олинадиган ёки кутиладиган натижаларнинг канчалик тўғри ёки нотўғри ҳисобланганлигини билиш, бу билишнинг(аҳамиятнинг) аҳоли ижтимоий-иктисодий ҳаётидаги аҳамиятини алоҳида даражалар билан белгилаш жуда муҳим ҳисобланади.

Экотуризмнинг илмий аҳамияти шу билан белгиланадики, инсоннинг барча билими негизида табиат ва ундаги жараёнларни кузатиш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва амалий хулосалар қилиш ётади.

Туризмнинг экотуризм тармоғида юрвчи туристларнинг аксарияти қисми ўзлари билмаган ҳолда табиатнинг илмий аҳамияти билан шуғулланади. Яъни улар табиатдаги жараёнлар (гўзаллик, бетакрорлик, соф ҳаво, табиат ландшафтларининг ўзгариши, рельеф тuzилиши, қоялар, баланд тоғлардаги улуғворлик, ёзда қор ва музни кўриш, салқинлик, тинчлик, қушларнинг кўплиги ва сайраши, ўрмонлардаги сокинлик, шаршаралар, дарёларнинг шиддатлилиги, ҳайвонлар ҳаракати, самодаги бургутлар парвози ва ҳ.к.) ни кузатишларини фақат ўзларининг қизиқишлари билан боғлайдилар. Аслида, туристлар (инсонлар) табиатга илмий нигоҳ билан қараган бўлишади. Илмийлик ҳам кузатиш, тажрибалар ўтказиш ва олинган натижаларни, маълумотларни таҳлил қилиш асосида хулосалар яратишдир.

Экотуризмнинг соғломлаштириш аҳамияти дейилганда, соф табиий ресурслар (мусаффо ҳаво, тоза сув, унумдор тупроқ, ранг-баранг ўсимликлар олами, табиий гулзорлар, иссик сувлар, шифобахш балчиклар, шифобахш ўтлар, шифобахш дарахтлар, соғломлаштирувчи минерал сувлар, ёввойи ўсимликларнинг доривор мевалари ва ҳ.к.) нинг шифо боровчи табиий мода ва жараёнларнинг инсон саломатлигича ижобий таъсири тушунилади.

Ҳозирдан X аср аввал яшаб ўтган буюк бобомиз Абу али ибн Сино – «Одамлар саломатлиги ташқи табиий шароит билан чамбарчас боғланган» - деганда, табиатнинг айнан ана хусусиятни назарда тутган эди.

Экотуризмнинг тарбиявий аҳамияти дейилганда соф, ҳақиқий табиатнинг кишиларда олийжаноблик, хушъфеллик, бағрикенглик, ватанпарварлик, улуғворлик, мулойимлик каби ахлоқий хислатларни уйғотиш ва шакллантириш хусусиятлари тушунилади. Табиат кўйнида тез-тез бўлиш, инсонларнинг ёшидан қатъий назар уларда инсоний фазилатларнинг камол топишига ёрдам беради.

Жамиятда кузатиладиган руҳий қашшоқлик, лоқайдлик, кўполлик, жаҳлдорлик, шафқатсизлик, ваҳшийлик каби иллатларнинг авж олиши сабабларидан бир ҳам кишиларнинг сунъий (техноген) муҳитга тушиб табиатдан ажралиб қолганлигидир.

Экотуризмда табиатнинг эстетик аҳамияти дейилганда таққослаш, солиштириш, тенглаштиришга асослар топилмайди. Табиатнинг эстетик аҳамияти беқиёсдир. Инсондаги барча гўзаллик, мукамаллик, мусиқа, тасвирий санъат, куй-наво қисмлари ва уларга бўлган эҳтиёжларининг негизида табиат туради.

Табиатдаги ям-яшил водийлар, зилол сувли булоқ ва сойлар, тоғлар, бепоён кенгликлар, ранг-баранг гуллар, хушовоз ва чиройли қушлар инсон учун фақат моддий неъмат манбаигина эмас, балки битмас-туганмас ижод, гўзаллик, дид ва руҳий қувват манбаи ҳамдир.

Экотуризмнинг аҳамиятларини белгилаганда инсоннинг табиат ва унинг барча ресурсларини асраб-авайлаш, бу табиат ва бу табиий ресурсларнинг фарзандларига ҳам етиб бориш йўлидаги сай-ҳаракатларини тушунилмоғи лозим бўлади.

Экологик ҳуқуқ, экологик саводхонлик ва экологик билим ҳар бир ишлаб чиқариш ёки таълим соҳасига мослаштирилмайди, балки инсоннинг қомил инсон бўлиб етишишига даъват қилади. Экотуризмнинг ўрнини

белгилашда асосланадики, инсоният олдида экологик инқирозни тўхтатиш ва бартараф қилишнинг энг самарали йўли умуминсониятда экологик ҳуқуқ, экологик тарбия, экологик маданиятни ва экологик билимни шакллантиришидир. Экотуризмда экологик тарбия, экологик билим ва маданиятни шакллантиришда биринчи навбатда экологик бошқарув тизимини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Экологик бошқарув тизими туризмнинг соҳалари, тармоқлари бўйича ҳар хил йўналишларда бўлиши мумкин. Лекин «экология» фани предмети бу фаннинг янги тармоқлари, йўналишлари юзага келганида ҳам ўзгармасдан қолиши маълум, ўзгариш мумкин ҳам эмас.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, экологик тарбия, экологик билим ва экологик маданият ишлаб чиқариш соҳаларига қараб ўзгармайди балки, экологик билимли, экологик маданиятли киши ўз билимлари ёрдамида ўзи ишлаётган соҳани экологиялаштиради. Масалан, ташкилотга биолог ёки ботаника соҳаси мутахассисси ишга келганида дастлаб у ўзи ишлаётган хонада (кабинетда) гултувакларда ҳар хил гуллар ва ташкилот ходимлари кўрмаган ўсимликлар пайдо бўла бошлайди.

Бундай кўринишларнинг юзага келиши табиий ҳисобланади. Чунки, биолог ва ботаниклар ҳар қандай шароитларда ҳам, биринчидан, мутахассис бўлганидан иккинчидан, ўсимликлар дунёсига қизиққанлигидан доимо ўсимликлар билан бирга бўлишади, бирга яшашади. Агар ташкилот бошлиғи экологик билимли, экологик маданиятли бўлса, биринчи навбатда ўша биолог ёки ботаникни ташкилот атрофларини ҳам анвойи гуллар, манзарали дарахтлар экишга таклиф қилади ёки уларга шундай шароитларни яратиб беради.

Экотуризмда ҳам, ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳам инсон экологик билим, экологик маданиятни ўрганиши учун экологик ҳуқуқ асосларини мукамал билиши лозим бўлади. Туризмда экологик ҳуқуқ асосларини билишининг мажбурийлиги шундаки, туризм фаолиятидагилар

асосан «келиб –кетувчилар» бўлганидан турист ёки экотурист табиатимизда ёки кўрикхоналарда, бетакрор ландшафтларда бўлганида ва ўсимликлар олами анча камбагал бўлганлигида ҳам табиатни топтагани учун ҳам жазоланишини билиши керак.

Экологик ҳуқуқларни ўрганмасдан туриб табиатдан фойдаланишнинг моҳиятини тушуниб бўлмайди. Масалан, туризмдаги энг муҳим йўналиш – экотуризмни ривожлантиришда Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи давлатнинг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари тизимда амалга оширилади

Инсон ўз уйи бўлган табиатга канча кўп зарар етказар экан унинг ўзи ҳам маънавий жихатдан қашшоқланиб боради. Маънан қашшоқ инсон экотуризмдан баҳра ололмайди, у биринчи навбатда табиат бойликларидан ўз шахсий манфати йўлида фойдаланишни хоҳлайди.

Глобал экологик муаамоларни ҳал қилишда инсонни экологик саводхон, экологик билимли ва экологик маданиятли қилиб тарбиялаш биринчи навбатда амалга ошириладиган тадбирдир. Халқаро экологик ҳамкорлик марказларининг (ЮНЕСКО, ЮНЕП, МСОП, ВОЗ, ФАО, МАГАТЕ, БТТ, ЭКОСАН) ҳулосаси шундай.

Экологик саводхонлик ва экологик маданиятнинг асоси экологик онг ҳисобланади. Экологик онг табиатани асраб-авайлашда, унинг бойликларига онгли муносабатда бўлишда, бойликларидан меъёрида фойдаланишда, табиатдаги ноҳуш жараёнларнинг олдини олишда, энг муҳими – атроф муҳитни тоза саклашда намоён бўлади.

Экологик тарбияланмаган киши табиатдан узоклашиб, ҳиссиз бўлиб қолади. Бундай инсонлар гулларнинг чиройлилигини ҳис қилмасдан ўз уйига ясама гулларни келтиради, уйини табиатдаги қушларнинг портретлари билан тўлдиришдан қаноат ҳосил қилади. Шу тариқа у табиатдан узоклашиб маънавий жихатдан қашшоқлашиб боради. Энг муҳими, инсониятнинг

экологик онги дунё табиатини муҳофаза қилишдаги чора-тадбирларни ижрочи омил ҳисобланади.

Ҳаётда ҳам, ҳар қандай ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, экотуризмда ҳам экологик билим ва экологик маданиятни шакллантириш қўйидаги тизимда амалга оширилиши мумкин;

1. **Экологик таълим** – сайёрамиз табиий бойликлари ва яқин фазога(атмосферага) эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, инсониятнинг табиатдаги экологик жараёнлар билан узвий боғланганлигини чуқур англаш руҳида тарбиялаш ва бошланғич-экологик ўқитиш.
2. **Экологик маданият** – ҳозирги ва келажак авлод ҳаётида экологик муаммолар жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англаган ҳолатдаги давлатлар ва жаҳон маданиятини ривожланиш босқичи ва таркибий қисми.
3. **Экологик тарғибот** – табиий бойликларни максимал ҳолатда сақлаб қолишни таъминловчи фактлар, қарашлар ва ғояларни оммавий ахборот воситалари (газета, радио, ТВ, журнал, маърузалар) орқали йиғиш ва кенг тарқатиш.
4. **Экологик ўқув** – кишиларда экологик дунёқарашни шакллантирадиган ва табиатда инсонларнинг тутган ўрни ҳақидаги билимлар билан қуроллантирадиган, табиий тизимларнинг ижтимоий ривожланишидаги ва ҳар бир инсоннинг бахти-саодатидаги аҳамиятини тушунтиришга қаратилган экологик тарбия, таълим, маълумот ва тарғибот мажмуи.

Инсонда экологик билим ва маданиятни шакллантиришда қўйидаги тамойиллар маъносини ўрганиш, тушуниш ва амалиётда (ўзида) қўллаш тушунилади.

1. Табиатни – «Она ер» деб ардоқлаш, меҳр қўйиш:

2. Бизга маълум бўлган «Оламда» бирорта ҳам Ер сайёрасининг табиатига ўхшаш табиат ва ҳаёт шаклининг мавжудлиги аниқланмаганлиги;
3. Табиатнинг иқтисодий аҳамияти дейилганда, табиатдаги ресурслардан моддий, маънавий манба сифатида фойдаланишни тушуниш;
4. Табиатнинг илмий аҳамияти деганда инсоннинг барча билимлари негизида табиатнинг жараёнлари асос бўлиши;
5. Табиатнинг соғломлаштириш аҳамияти деганда соф табиий бойликларининг ва шифо берувчи табиий модда ва жараёнларнинг инсон саломатлигига ижобий таъсир этиши;
6. Табиат – инсон – жамият яхлит, бир, ягона тизимдир.

Шу ўринда қайд қилиш лозимки, БМТ (Йоханесбург, 2002) қарорларидаги энг муҳим қўйидаги тамойилларни билиш жуда муҳимдир:

1. Ҳар қандай ишлаб чиқариш соҳасида экологик бошқарувни амалга ошириш;
2. Ҳар бир давлатда яшаётган халқларнинг экологик билими ва маданиятини шакллантириш.

Экологик муаммоларни ҳал қилишдаги биринчи имкониятлар, кучлар-эканлиги алоҳида таъкидланган. Қайд қилинган тамойиллардан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланиш мақсадли бўлади ва муҳим аҳамият касб этади.

1.3. Экологик туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий аҳамияти.

Ҳарб мамлакатларида экотуризмга иқтисодий соҳа жиҳатидан қаралади, чунки, чет элларда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган

экотуризм иқтисодий фойда келтирувчи туризмнинг энг истикболли тармоқларидан ҳисобланади.

Экспертларнинг таъкидлашларига биноан экотуристлар кўпинча ўрта ёки ўртадан юқори сармояга эга бўлган, ҳар томонлама таъминланган саёҳатчилардан иборат. Сайёрамизда инсон фаолияти тегмаган ёввойи табиат жуда ҳам кам қолганлиги сабабки, одатда бундай ҳудудларга саёҳатлар қилиш чекланган, шу билан бирга бундай ҳудудларга саёҳат қилиш ҳам жуда қиммат. Шу сабабли экологик туризмда туристдан олинган даромадлар туризмнинг бошқа турларидан олинган даромадларга нисбатан анча юқоридир.. Туризмдаги экспертларнинг таъкидлашларича, ҳозирда туризм индустриясида экотуризм тармоғига кирувчи табиий ва саргузашт туризми жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Масалан, Канада давлатида ёввойи табиатга саёҳат туризмнинг умумий ҳажми ички туризмдан тушган даромаднинг 25% ини ташкил этади.

Канада ҳукумати фақат экотуризмдан тушган солиқ ҳисобидан 1,7 млрд. АҚШ долларидан фойда олади. Бу эса ҳукумат томонидан ёввойи табиатни муҳофаза қилиш дастурига ажратилган маблағдан (300 млн. доллар) 5 барвар кўпдир. Демакки, экотуризм табиатни муҳофаза қилиш дастурларини амалга оширишга катта иқтисодий ҳисса қўшади, ҳамда бундай тадбирларни тўла-тўқис ўтказишга катта молиявий ёрдам беради. БМТ ва ВТО ташкилотларининг маълумотлари бўйича, охириги 20 йил ичида энди ривожланиб бораётган мамлакатларда экотуристлар сони кўпайиб ундан олинган даромадлар ўсиб бормоқда. Масалан ҳар йили Кения давлати экотуризмдан 1,4 млрд, Непал -1,5 млрд. АҚШ долларидан даромад оладилар. қайд қилиш лозимки, ушбу мамлакатларнинг экотуризмдан олган даромадлари давлат ички ялпи маҳсулотининг 70-80% га тенг.

Мамлакатимзда экологик туризмнинг ижтимоий ва иқтисодий ўрнини белгилашда қуйидаги жиддий масалаларга эътибор бериш лозимки, экологик туризмнинг энг муҳим ресурслари ватанимизнинг барча табиий географик

минтақаларида жойлашганлигини ҳисобга олсак ва янада энг муҳими ушбу табиий географик минтақалардаги экотуризм ресурсларини экологик туризм мақсадларида ишлатишни бошласак ҳеч шубҳасизки, табиат минтақаларида жойлашган барча кишлоқларимиз минглаб иш ўринлари яратилади. Чунки, давлат табиат қўриқхоналаримизда ҳам, табиий миллий паркларимизда ҳам ўнлаб кишлоқларимиз жойлашган.

Экологик туризм объектлари албатда бу жойларга экотуристлик маршрутлар ишлаб чиқилгандан кейин ишлай бошлайди. Экологик туризм маршрутлари ишлай бошлангандан ушбу экотуристлик маршрутлар экотуристлар оқимини таъминлаб беради. Бу шароитда кишлоқларимизда экотуристларга хизматлар кўрсатувчи инфратузилмалар ва маҳаллий ишлаб чиқариш юзага кела бошлайди ва маҳаллий савдо ривожланишига асослар яратади. Бу ҳолатларда маҳаллий аҳолининг иш билан бандлиги кучаяди.

Келтирилган маълумотлардан қуйидаги хулосалар чиқади:

1. Республикамизда экотуризмни ривожлантиришнинг иқтисодий исботлари ишлаб чиқилмаган. Бу вазиятнинг асосий сабаби – экотуристларнинг ташрифи ҳақида ва қайси экотуризм объектларига ташриф қилганлиги ҳақида статистик ахборотлар жамланмаган. Иккинчидан, ҳозиргача республикамизнинг табиий ҳудудлари бўйича қайси экологик туризм ресурсларидан фойдаланиш рўйхати ҳам тузилмаган.

2. Экотуризмни ривожлантириш бўйича «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» қабул қилинган. Ушбу концепциянинг 1,4 бандида – экотуризмнинг ижтимоий иқтисодий масалалари ечимини топиш лозим бўлган долзарб масалалар сифатида қуйидагилар қайд қилинган;

- экотуризм объектларида аҳолини иш билан таъминлаш, ижтимоий муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал қилиш;

- экотуризм кадамжоларида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш орқали кўшимча иш ўринларини яратиш, туристик инфратузилмаларни ҳосил қилиш;

- экологик туризмнинг жаҳон талабларига жавоб бераоладиган моддий – техник, ахборот – таҳлилий базасини яратиш, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш;

- экотуризм масканларини электр энергияси ва иссиқ сув билан таъминлаш мақсадида экологик тоза, қайта тикланувчи муқобил энергия қурилмалари ёрдамида фойдаланишни кенг йўлга қўйиш.

- Халқаро экологик туризмни ривожлантиришнинг давлат дастурини ишлаб чиқиш, улардан олинadиган валюта тушумларини, солиқлар тизимини ишлаб чиқиш.

- Халқаро экологик туризм ва ички экологик туризмнинг объектлари ва ресурсларидан фойдаланиш мумкин бўлган жараёнлар ва руҳсат берилиши имкониятларини ишлаб чиқиш, бу объектлар ва ресурсларга бориладиган туристик маршрутлар йўналишларини аниқлаш, экотуристик маршрутларнинг хавфсизлиги ва экотуристларнинг ҳаёти хавфсизликларини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

2-Боб. Ўзбекистонда экологик туризм минтақлари, ресурслари ва экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар.

2.1.Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда табиий географик минтақаларнинг ресурслари.

Республикамызда экологик туризмни ривожлантиришнинг асоси бўлган экологик ресурсларнинг бир қисми мазкур ишнинг кириш қисмида келтирилди. Ўзбекистоннинг бутун ҳудудлари денгиз сатҳидан белгиланганда бири-биридан табиий экологик жиҳатдан фарқланувчи 5 та вертикал минтақаларга бўлинади. Бу минтақаларнинг иклими, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам турли-туман. Шунингдек, чет эллик туристларни қизиқтирувчи 4 та фасл ҳам экотуризмнинг муҳим ресурслари ҳисобланади. Бу экологик туризм ресурсларига 11 та йирик дарёларимиз ва 53 та сув омборлари хавзаларини ҳам кўшиш мумкин.

1. **Чўллар минтақаси** денгиз сатҳидан 400-500 метр баландликдаги жойларни ўз ичига олади ва Ўзбекистон республикаси ҳудудларининг 70 % ини ишғол қилади, ўсимликлари – 498 тур. Шулардан 64 тури шифобахш ўсимликлар, 273 тури чорва моллари учун озуқавий хусусиятларга эга бўлган ўсимлик турлари ҳисобланади.

Бу минтақаларнинг ўсимликлари қургокчил иқлимга мослашган ва асосан шўрхок ва қумли тупроқларда яхши ривожланади. Қуруқ иқлимли бу чўлларнинг ҳам экологик типлари хилма-хил бўлиб гипсли чўл, қумли чўл ва кўчиб юривчи қумли –барханли чўллар кўплаб экотуристларни ўзига жалб қилиши мумкин. Чунки ҳар хил экологик типли чўл ҳудудларида ушбу ҳудудларга мослашган ўсимликлар қоплами ва ҳайвонот дунёси таркиб топган. Айниқса, флорамизда эндемик турларнинг кўплиги халқаро миқёсда туристик оқимларнинг кучайишига қизиқишни ҳосил қилади.

Қумли чўлнинг кўриниши.

Ўзбекистоннинг чўллари қуйидагилар: Қизилқум, Устюрт чўли, Ўрта чўл, Қарнобчўл, Конимехчўл, Муборак чўл, Қарши чўли, Мирзачўл, Марказий Фарғона чўллари, Каттақум ва Сандикли чўллари. Булардан ташқари 1.9 млн. гектарли ўсимликсиз кўчма барханли қум ҳудудлари ҳам бор.

Чўл минтақаси хайвонлари.

2. Тўқай минтақаси. Республикамизнинг Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчик, Охангарон каби дарёлари сохилларида тўқайлар алоҳида минтақалар ҳолида учрайди. Тўқайлар ўзига хос табиат ландшафтлари бўлиб, сийрак, зах ўрмон ва чакалакзорлардан иборат. Тўқайлар турли ҳайвонлар яшаши учун муайян шароитга эга. Тўқайлар экологик туризмнинг энг қизиқарли ресурсларидир.

Тўқайзорларнинг кўриниши

Тўқайзорларнинг ҳайвонлари.

3. Адир минтақаси океан сатҳидан 1000-1200 метрдан 2700-2800 метргача бўлган баландликларни ўз ичига олади. Баландликга кўтарилган сари ҳаво ҳарорати пасайиб ёгинлар миқдори орта боради.

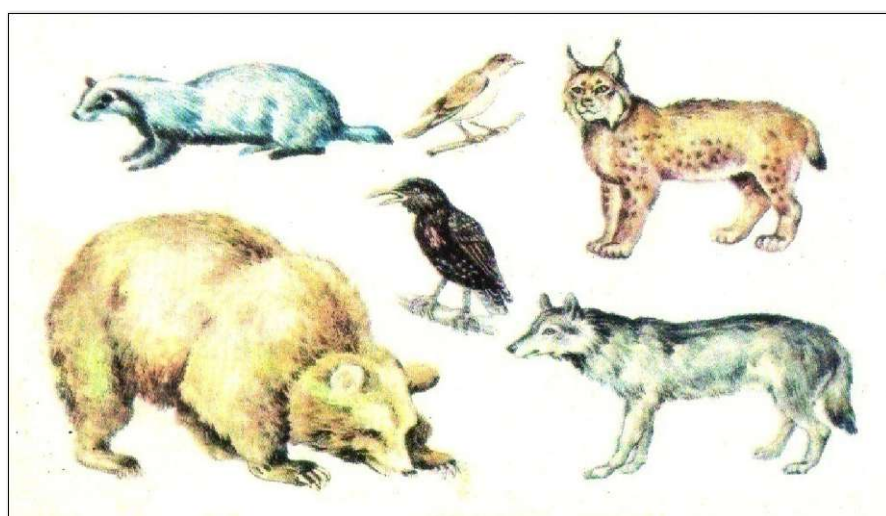
4. Тоғлар минтақаси. Тоғларда ёз салкинроқ, чўлдагига нисбатан қисқароқ бўлади. Тоғларимизда -1048 тур ўсимликлар ўсади. Шифобахш, доривор ўсимликларга бой минтақа. Океан сатҳидан 1400 метрдан 2500 метргача баландликда арча дарахти ўсади. Арча ёғочи мустаҳкам, қимматбаҳо дарахт бўлиб, узок умр кўради. Арчазорлар – шифобахш оромгоҳлардир. Арчазорлардан экотуризмнинг энг оммавий масканларига айлантириш мақсадларида фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга адир минтақасининг ҳайвонот олами тўқайзорлар фаунаси билан кўп ҳолларда бу икки минтақа бири-бири била чегарадош бўлганлигидан аралаш ҳолда яшашади. Бу имкониятлардан экотуризмда ҳам, экосафари маршрутларидан ҳам фойдаланиш имкониятлари келиб чиқади.

2.2. Ўзбекистоннинг флора ва фаунаси экологик туризм ресурслари.

Адир минтақаси ҳайвонлари

Табиатдаги биологик ресурслар- ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси экологик туризмда энг оммавийлашган ресурс ва объектлардан ҳисобланади. Ўзбекистоннинг табиий иқлим шароитлари Марказий Осиё континентал иқлим шароитларидан таркиб топганлиги учун ҳам ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар оламининг турли –туман ва ранг-баранглигини ҳосил қилган.

Тоғ минтақаси ҳайвонлари.

5. Баланд тоғ минтақаси денгиз сатҳидан 2700-2800 метр дан баландда жойлашган бўлиб бу минтақанинг майдонлари унча катта эмас. Минтақадаги совуқ ва нам иклим шароитида оч кўнғир ва ўтлоқ тупроқлар ҳосил бўлади. Баланд тоғ минтақалари субальп ва алп ўтлоқларидан иборат. Айрим, қуёшга тесқари ёнбағирларида йил бўйи қор ва музликлар сақланиши мумкин.

Баланд тоғ минтақасида ва бу табиий минтақанинг бошланиши чегараларида айникса, Зомин миллий парки ҳудудларида экотуристтик тоғ – чанги спорт туризмини ривожлантиришнинг жуда ката имкониятилари бор.

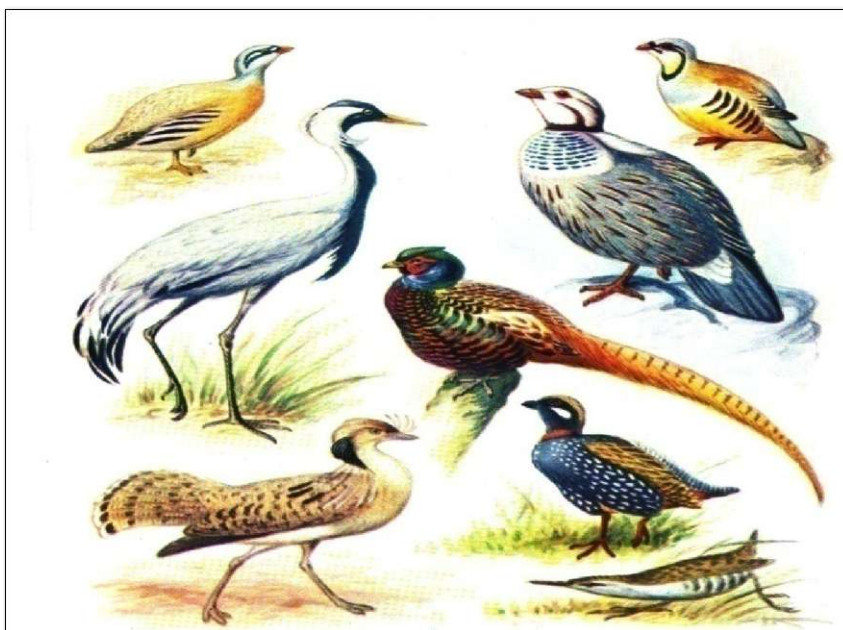

Баланд тоғ минтақасининг ҳайвонлари.

Экологик туризмнинг экосафари (ов ва балиқ овлаш) ресурслари ҳам гоят биологик хилма-хилликга эга. Биргина овладиган балиқларнинг 83 тури дарёларимиз ва сув ҳавзаларимизда кўпайтирилиб муҳофаза қилинмоқда. Шулардан 18 тури Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб» ига киритилган. Овчилик мавсумида сув ҳавзаларимизда ички ва ташқи турист овчиларни таклиф қилишнинг катта имкониятлари бор.

Шунингдек, ватанимизда овчилик қушларининг ов қилиш даражадаги сонларига етишганлиги ва овчилик ҳудудларининг мавжудлиги ҳамда

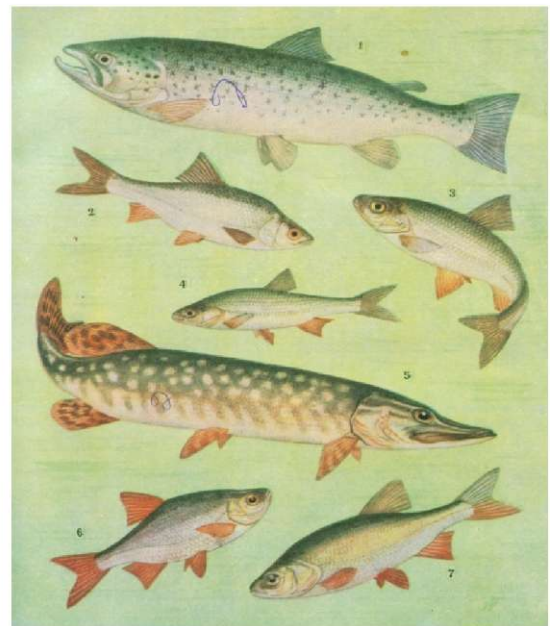
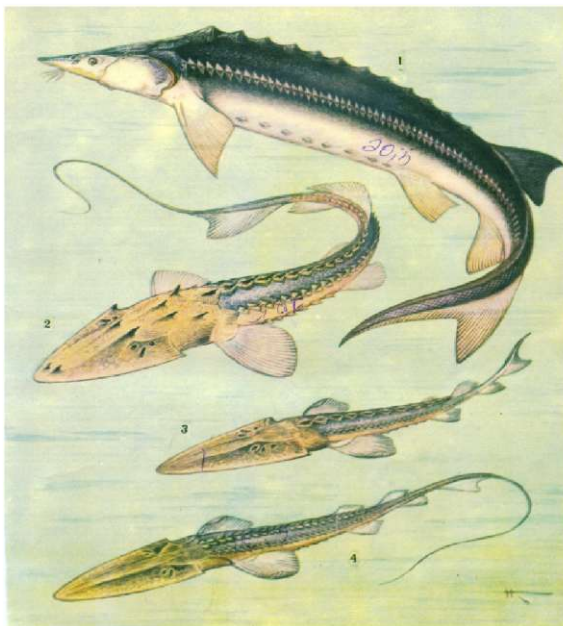
овчиликга рухсат берилганлиги ҳам экотуризмда экосафари маршрутларини ишлаб чиқиш ва халқаро экотуризм, ички экотуризм бозорига чиқаришнинг катта имкониятлари бор. Илмий ахборотлардан маълум бўладики, ватанимизга келиб-кетаётган ҳар 100 туристнинг 50-60 таси мамлакатимизнинг табиатига ва ундаги биологик хилма-хилликга қизиқишмоқда. Шул нуқтаи назардан ҳам мавжуд экотуристлик ресурслардан айниқса алоҳида муҳофазадаги экологик ресурслардан экотуристлик мақсадларда фойдаланиш йўллари ишлаб чиқишимиз лозим бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг экосафари ресурслар

Дарё хавзаларидаги балиқ ресурслари

Сув хавзаларидаги балиқ ресурслари

**Нурота кўрикхонасидаги
архарлар**

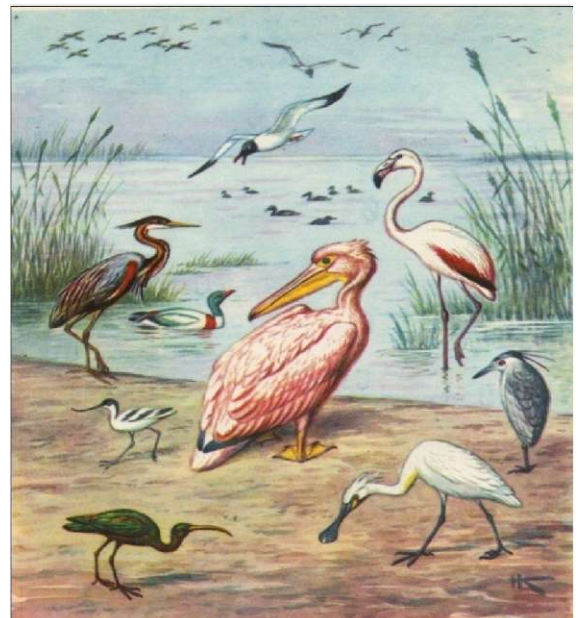
Қизилқум эчкемари

Ҳозирга келиб «Нурота» давлат табиат кўрикхонасида қарийиб ярим асрдан бери кўриқланиб келинаётган ёввойи кўйлар-архарлар сон жихатдан кўпайиши ҳисобига кўриқхона чегараларидан чикиб қадимий ареаллари Қизилқумнинг қолдиқ тоғлари томон силжиб бормоқда. Шунинг учун ҳам бу жойлардан экотуристтик мақсадларда фойдаланиш бу ёввойи кўйларнинг аста-секинлик билан одамлар кўзига ўрганишини ташкил қилиб бориш экотуризмни ташкил қилишни осонлаштириб боради.

Қизилқум эчкемари эса халқаро «Қизил китоб»га киритилган бўлиб ватанимиз табиатидаги бу ноёб судралувчи яшаётган жойларга ҳам экотуристтик маршрутлар ишлаб чиқишни талаб қилади. Қизилқум эчкемари одамларга бошқа судралувчиларга қараганда анча осон ўрганади.

Экологик туризмнинг асосий биологик хилма-хил ресурслари

Экологик туризм марказидаги кушлар

Экологик туризм марказидаги кушлар

Экологик туризмнинг ривожланиб боришининг яна бир сабаби турист ўзи кизикган табиат ва унинг табиий шароити, биологик ресурслари билан танишибгина қолмасдан, бу табиат бағрида дам ҳам олади, табиат гўзаллигини чуқур хис қилади. Унинг ресурсларини авайлаш, хохиш-истаги пайдо бўлади. Республикамизнинг экологик туризм салоҳиятини ҳисобга олганимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий ресурслари - 4 фаслли табиат мавсумлари, ўзининг экологик тизимларига эга бўлган 5 та табиий ландшафт био-хилма хилликларида эндемик (фақат Ўзбекистон табиатида) турларнинг мавжудлигидир. Ўзбекистоннинг экологик туризмдаги ресурслар салоҳиятига алоҳида тўхталганимизда куйидаги экотуризм манбаларини келтириш, тавсифлаш масалага равшанлик киритади.

Ўзбекистон 3,8 млн. гектарга эга бўлган овчилик – баликчилик ер майдонларига эга, улардан 1 млн. гектарини сув фонди ташкил этади.

Республикамиз фаунаси 97 турдаги ўтхўр ҳайвонлар, 424 турдаги қушлар, 58 турдаги судралиб юривчилар ва 83 тур балиқларга эга. Булардан Ўзбекистон республикаси «Қизил китобига» ўтхўр ҳайвонларнинг 24 тури, қушларнинг 48 тури, судралиб юривчиларнинг 10 тури, балиқларнинг 18 тури ва 78 турдаги умурткасизлар киритилган.

Ўзбекистон Республикаси фанлар Академияси Ботаника институти маълумотлари бўйича, Ўзбекистонда ҳозирги кунда 4148 тур ўсимликлар мавжуд. Шулардан, 3000 турлари олий, ёввойи ўсувчи ўсимликлар, улардан 9 % эндемиклардир.

Ўзбекистон ҳудудининг муҳофаза этилаётган табиий ҳудудлар таркибида 2164 км² ни ташкил қилган 10 та давлат кўриқхонаси, 6061 км² ни ташкил этган 2 та миллий боғ ва ноёб турларга кирувчи ҳайвонларни кўпайтириш республика марказий – «Жайрон» экомаркази, 12186 км² майдонни ташкил этган 14 та давлат буюртмахоналари мавжуд. Қайд қлинган маълумотардан маълум бўладики, Ўзбекистон Республикаси табиати ва ўнинг бойликлари ўзининг хилма-хиллиги ҳисобидан экологик туризм ресурсларига жуда бой мамлакат ҳисобланади.

2.3. Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари

Экологик туризм Ватанимизнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасида, она Ватанимизнинг ландшафти, ҳайвонот ва наботот дунёсига бой ва бетакрор табиати билан таништириш, халқлар ўртасидаги дўстлик ришталарини боғлаш, мамлакатлар ва турли халқларнинг бири-бирини кенгроқ билиши, балки шу билан бирга Ўзбекистон ҳудудида қирилиб кетиши арафасида турган ноёб ҳайвонот ва наботот дунёсини сақлаш ва кўпайтириш мақсадида кўриқхоналар (Сурхон, Нурота, Ҳисор, Бадай-Тўқай, Зарафшон, Қизилқум, Чотқол, Зомин, Китоб) парваришхоналар («Жайрон» экомаркази, Сайхун хўжалиги) таркибида ва атрофида жаҳон

талабларига жавоб бераоладиган миллий табиий боғларни амалга ошириш оркали муҳофаза қилинадиган ҳудудларда экотуризм объектларининг моддий-техника базасини яратиш учун қўшимча чет эл инвестицияларини келтиришдан иборатдир.

Экологик туризмни ривожлантиришда «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси» дастурлари бўйича катта ишлар бажарилмоқда. Шу билан бирга Республикамизда экологик туризмни ривожлантиришда ечимлари анча оғир, жиддий бўлган муаммолар ҳам тўпланиб қолган. Бу муаммоларнинг биринчи навбатда ўз ечимини кутиб тургани, экологик туризмни ривожлантиришдаги бош экотуризм ресурсларининг давлат муҳофазасида турганлигидир (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари рўйхати. («Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза», Тошкент, 2006 йил)

№	Табиий ландшафт	Муҳофаза маскани	Майдони, га	Ташкил этилган йил
1	2	3	4	5
		Давлат қўрикхоналари	175536	1971
1	Бадай - тўқай	Амударё пасттекисликлари тўқай экотизимлари	6462	1983
2	Ҳисор	Ҳисор тизмаси тоғ экотизимлари	80986	1959
3	Зомин	Туркистон тизмаси тоғ экотизимлари	21735	1975
4	Зарафшон	Зарафшон дарёси ўрта оқими тўқай экотизимлари	2352	1971
5	Қизил-кум	Амударё ўрта оқими ва қўшни сахролар, тўқай экотизимлари	10311	1975

6	Нурота	Нурота тизмаси тоғ экотизимлари	26895	1971
7	Сурхон	Қўхитанг тоғ тизмаси экотизимлари ва Амударё ўрта оқими тўқай экотизимлари	26895	1975
8	Китоб	Ноёб геологик туб очик жойлар	3938	1987
1	Уюм – Чотқол давлат миллий боғи	Ғарбий Тёншон экотизимлари	574590	1990
2	Халк боғи (Зомин)	Туркистон тизмаси экотизимлари	24110	1977
Давлат табиат ёдгорликлари				
1	Ёзёвон саҳроси	Ноёб табиат ёдгорликлари	1000	1991
2	Мингбулок тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	1000	1991
3	Чуст тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	96	1990
Алоҳида табиий объектлар ва комплексларни сақлаш, кўпайтириш ва тиклаш учун ҳудудлар				
Буюртмахоналар			1503206	
1	Оқтоғ	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	15400	1997
2	Денгизкўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	50000	1990
3	Қарнобчўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	40000	1992
4	Қоракир	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	30000	1992
5	Кўшрабод	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	16300	1992
6	Муборак	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	264469	1997
7	Сармиш	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	5000	1997
8	Сайғочи	Ёввойи ҳайвонлар	1000000	1997

9	Сечанкўл	Баликлар	7037	1998
10	Судочье	Ёввойи хайвонлар	50000	1991
11	Хубара	Тувалоқ ва унинг яшаш жойлари	25000	1998
		Табиий парваришхоналар	7122	
1	«Жайрон» экомаркази	Жайрон, кулон, Прежевальск отлари	7122	1976
2	Балик хўжалиги худудлари	Сув хавзаларидаги антропоген тизимлар	-	
	Муҳофаза этиладиган ландшафтлар	Алоҳида табиий экотизимлар	1004005	
	Курорт табиати худудлари	Антропоген экотизимлар	338	
	Рекреация худудлари	Антропоген ва табиий экотизимлар	70	
	Давлат биосфера резерваторлари	Табиат экотизимлари	35724	
1	Чоткол давлат биосфера кўриқхоналари	Чоткол тоғ тизими экотизимлари	35724	1947

Келтирилган жадвал маълумотлари билан танишиб чиқиб Республикамизда экотуризм ривожланиши керак бўлган биринчи навбатдаги экотуризм ресурслари давлат муҳофазасида эканлиги маълум бўлади. Бу ҳолат жуда тўғри қарор қилинган. Дунёнинг барча давлатларида ҳам 1-жадвалдаги табиий худудлар ўзининг ўсимликлар олами ва хайвонот дунёси билан қаттиқ кўриқланади. Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, жуда кўплаб давлатларда, айниқса табиатда ноёб ўсимлик ёки хайвон турлари муҳофаза қилинадиган кўриқхоналардан ҳам экологик туризм мақсадларида самарали фойдаланишади. Бунга мисол қилиб Африка, Канада, Америка, Австралиядаги кўриқхоналар, резерватлар ва миллий парклар ҳақидаги кино сериалларнинг тобора оммавийлашиб бораётганлигини келтириш мумкин.

Бу ҳолатнинг энг муҳим сабаби, бу муҳофазадаги манзиллардан экотуризмда фойдаланишнинг ҳуқуқий-қонуний меъёрлари яратилганлигидир ва бу қонунларга «меҳмонлар» ҳам «мезбонлар» ҳам қаттиқ риоя қилишади. Республикамиздаги табиат қўриқхоналарига фақат илмий ходимлар киришга руҳсат берилади. Бу қўриқхоналарга ҳатто махсус илмий экспедициялар ҳам Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг руҳсатномасини олиши керак.

Шунингдек, Республикамизнинг дарё ва сув хавзаларида, сув омборларига кириш Ўзбекистон Республикаси кишлок хўжалиги ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан тақиқланган. Табиатимизнинг дилтортар тоғ ва чўл ландшафтлари ҳақида ҳам кайд қилинган чекловларни келтириш мумкин. Экологик туризмни ривожлантириш учун экологик туризмнинг асосий ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини таҳлил қилиб экотуризмдаги муаммолар қуйидагилар эканлиги маълум бўлди:

1. Ўзбекистонда экотуризмнинг асосий ресурслари давлат муҳофазасида эканлигидан бу экоресурслардан ҳозирча фойдаланиш имкониятлари деярли йўқ ҳолатда.
2. Республикадаги асосий экотуризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш қоникарсиз ҳолатдалигини алоҳида таъкидлаш зарур.
3. Қўриқхоналар, заказниклар ва миллий паркларда экотуризм сўқмоқлари, маршрутлари ва бу маршрутларда туристларга хизматлар кўрсатиш, дам олиш ва тунаш манзилларини яратишга ҳалигача киришилган эмас.
4. Республикамизда экологик туризм ресурсларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий – қонуний меъёрлари ҳозиргача ишлаб чиқилмаган.
5. Экологик туризмни ривожлантиришда экологик туризм масканларидаги тадбиркорлик, ташаббускорлик, туризм-бизнес,

маҳаллий меҳнат ресурсларининг иш билан банд билишидаги таълим – тарғибот, қизиқтириш ишлари кониқарсиз аҳволда.

6. Экотуризмни ривожлантиришда ички экотуризм ва халқаро экотуризмнинг миллий рекламаси ички туризм бозорида ҳам ташқи туризм бозорига ҳам чиқарилмаган.

Ўзбекистонда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларда экотуризмни ривожланишини таъминлайдиган асосий чора ва тадбирлар «Экотуризм Концепциясида» мукамал ҳолатда берилган. Экотуризмнинг дунёда тутган ўрни, мавқеи ҳамда Ўзбекистондаги саоҳияти ва унинг ривожланишига эътиборга олган ҳолда «Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси Ватанимизнинг муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларида экотуризмнинг ривожланишини таъминлайдиган қуйидаги асосий чора ва тадбирлар ишлаб чиқди»:

1. Республикамизда экотуризм соҳасида хизмат қилувчи, жаҳон талабларига жавоб бераоладиган юқори малакали мутахассисларнинг етишмаслигини ҳисобга олган ҳолда, ёш мутахассисларни экотуризм ривожланган мамлакатларга (АҚШ, Япония, Канада, Франция, Германия) малакаларини ошириш учун ўқишга, ишга юбориш лозим.
2. Жаҳон андозалари ва талабларига мос келадиган илмий ва иктисодий асосланган катта –кичик, қисқа ва узок муддатга мўлжалланган лойиҳалар ва бизнес режалар ишлаб чиқиб амалга ошириш лозим (имтиёзли кредит асосида).
3. Ўзбекистонда экотуризмнинг жаҳон талабларига жавоб бераоладиган моддий-техник, ахборот таҳлилий базасини яратиш, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш зарур.
4. Ватанимизнинг тарихий ёдгорликлари, гўзал ва бетакрор табиати, ландшафти, ноботат ва ҳайвонот дунёси ҳақида буклетлар, туристик

атлас ва хариталар ёрдамида дунё экотуризм бозорида тарғибот ишларини амалга ошириш лозим.

5. Бадай-тукай ва «Жайрон» экомарказига кўшни худудларда Марказий Осиёда қирилиб кетиши хавfli бўлган ноёб ҳайвонларни сақлаш ва кўпайтириш учун Миллий боғлар ташкил қилиш лозим.
6. Ўзбекистон вилоятлари бўйича янги экотуристлик дастурлар, йўналишлар ва хариталар тузиш керак.
7. Экотуризм соҳаси билан боғлиқ ташкилотларга кўпроқ ҳуқуқлар, имтиёзли кредитлар бериш, табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга экотуристларга нисбатан ҳуқуқий назорат ишларини енгиллаштириш бўйича айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим.

Ватанимизнинг экотуризмнинг тараққиёт салоҳияти ниҳоятта катта ва уни жадал сураётлар билан ривожлантириш учун барча имкониятлар мавжуд. Фақат бу салоҳият ва имкониятлардан жаҳонда экотуризмни тараққий этган мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда оқилона фойдаланиш ҳамда илмий асосда хатоларсиз амалга ошириш лозим.

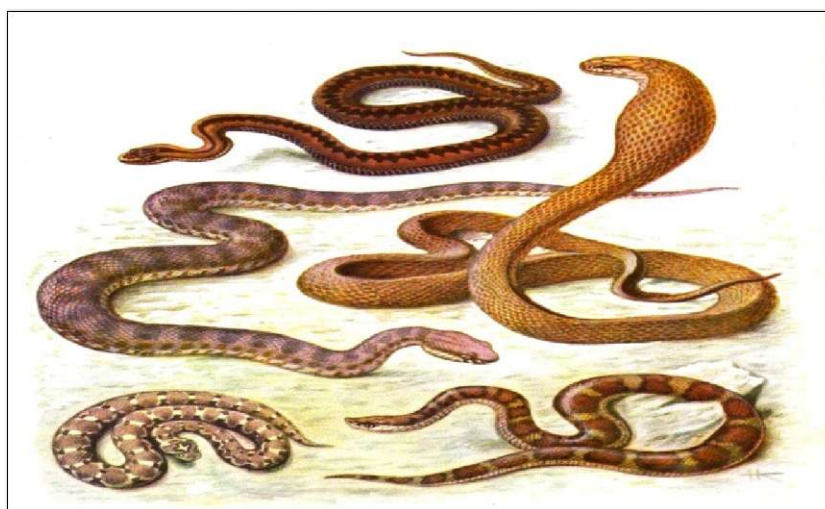
2.4. Экологик туризм маршрутларида экотуристлар ва хизмат кўрсатувчиларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлари.

Туризмдаги бошқа туристик маршрутларга таққослаганда экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи манбалар анчагина. Чунки экотуризм маршрутлари табиатимиздаги барча экологик иқлим минтақаларини ўз ичига олади. Бу экологик иқлим минтақаларининг барчасида табиатдаги заҳарли ҳашоратлар, судралиб юривчилар яшашади.

Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва манбаларни қуйидаги тартибда гуруҳлаш мумкин:

1. Захарли судралиб юрувчилар (илонлар) ва хашоратлар (қоракурт, пашшалар) чақиши хавфи.
2. Иқлимнинг таъсири хавфи (иссик уриши, тоғларда қон босими ошиши, ўсимликларнинг аллергия чақириши, шамоллаш).
3. Ички касалликларнинг келиб чиқиши хавфи (мева сабзаватлардан, маҳаллий сувлардан, маҳаллий – миллий овқатлардан).
4. Транспорт воситаларининг чўлда ва тоғликларда, нотекис йўлларда юришдан келиб чиқадиган хавф.

Экологик туризм маршрутларида транспорт воситалари ва иқлимий хавфларнинг туристлар ҳаётига хавф солиши ҳақида экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда «фаолиятлилик» тамойили талабларида ёзилди.

Ўзбекистон табиатидаги захарли илонлар.

Экотуризм маршрутларида табиатдаги захарли илонлар, хашоратлар ҳақида маршрутнинг «ахборотланганлик» тамойили бўйича захарланиш ҳақида маршрут маълумотларида огохлантириш хабарлари ёзилиши, захарли илонлар, чаён ва қара-қуртларнинг қаерларда кўпроқ учраши ёки бўлиши албатда ёзилиши шарт бўлади.

Маҳаллий иқлим шароитлари. манбалари асосида туристларда ички касалликлар келиб чиқишини олдини олиш учун маҳаллий сувдан фойдаланмаслик, маҳаллий аҳоли овқатларини билан ҳолда овқатланиш, меваларнинг хусусиятлари ҳақида оғзаки огоҳлантиришлар, ахборотлар, суҳбатлар ўтказиш албатда кутилмаган хавфнинг олдини олади.

Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётида хавф пайдо бўлганда куйидаги хавф олди ва сўнгги тадбирлар маршрут ҳужжатларида акс эттирилиши албатда зарур:

1. Экотуризм маршрутларида илонлар, чаён қорақуртдан захарланишига қарши ва бошқа ички касалликларнинг олдини олувчи дорилар, зардоблар воситалари бўлган «экотуризм аптекаси - дорихонача» си бўлиши.

2. Туристларнинг экотуризм ресурслари маконларида якка ҳолда юрмаслиги.

3. Захарланган ҳолатда биринчи тиббий ёрдам кўрсатадиган тиббиёт мутахассисининг маршрут давомида туристлар билан бирга бўлиши.

4. Экотуризм маршрутлари ўтадиган жойлардаги яқин касалхоналар, врачлик – фельдшерлик маконларининг адреслари, телефонлари маршрут ҳужжатларида бўлиши, доимий мобил алоқаларининг ишлаб туришини таъминлаш.

5. Транспорт воситаларининг техник созлигини доимо назората олиш ва маршрутга чиқиш олдидан йўлларнинг ҳолатини кузатиб чиқиш.

Қайд килинган тадбирлар экотуризм маршрутларига чиқишдан олдин қанчалик мукамал ўтказилса маршрутнинг – турнинг хавф-хатарсиз, кутилмаган нохуш жанжалларсиз муваффақиятли ўтказилишни таъминлайди. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқувчилар ва маршрутларни ўтказувчилар маршрутларда туристлар ва хизмат қилувчилар ҳаётига хавф солувчи манбаларни олдин ўргаги ва башоратлаб бу хавфни ўз вақтида бартараф қилиш ишларига ўта маъсул ва жавобгардирлар.

Ўзбекистон табиатида кўплаб учрайдиган захарли чаён ва захарли коракурт.

Халқаро туризмнинг меҳмондўстлик асосларида ташкил қилинганлигини ҳисобга олсак ватанимизга ташриф буюраётган хорижий туристларнинг ҳам, маҳаллий туристларнинг ҳам туристик фаолият даврида уларнинг ҳаёти хавфсизлигини мукаммал таъминлаш давлат миқёсидаги сиёсат ҳисобланади. Шул нуқтаи назардан туризм маршрутларида экотуристларнинг ва уларга хизмат кўрсатувчиларнинг ҳаёти хавфсизлигига ўта даражаларда маъсулият билан, эътибор билан ёндашиш талаб қилинади.

Туризм маршрутларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда кутиладиган ва кутилмайдиган хавфларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш мавзусида – «Экологик туризм маршрутларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш» юзасидан маршрут раҳбари амалга ошириладиган ишлар рўйхати келтирилди.

Туристлик маршрутларнинг барчасида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш чора тадбирлари ишлаб чиқилиши ва маршрутни ўтказадиган туристик ташкилот раҳбарининг имзоси ва гербли муҳри билан расмийлаштирилиши лозим.

Маршрутдаги транспорт хизматларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш. Маршрутдаги энг маъсулли хизматлар бу – транспорт хизматлари ҳисобланади. Туристлик маршрутга транспорт хиллари

маршрут йўллари, экскурсияларни, йўлнинг ҳолати (автомагистрал, тош йўл, шоссе, маҳаллий йўл ва ҳакозо) бўйича танланади.

Шаҳарлараро ўтказиладиган туристик маршрутларда транспорт хилларини танлаш муаммо эмас. Бундай маршрутда транспорт турлари туристларнинг сонига қараб (енгил автомобил, микроавтобус, автобус ва бошқ...) танланади. Турмаршрутга олинган автотранспорт тури албатта ДАН ташкилотидан техник кўриқдан ўтган бўлиши, тозаллиги, созлиги, шунингдек, ҳайдовчи ҳақида тавсифнома, унинг ҳужжатлари, иш тажрибаси билан танишилади ва йўлдаги тезлик ва тўхташ жойлари, ҳаракатланиш фақат туристик маршрут раҳбари рухсати билан амалга оширилиши ҳақида келишилиб олинади.

Туристтик маршрут давомида туристларнинг транспортни ўзбошимчалик билан тўхтатишларига рухсат берилмайди. Қайд қилганимиздек, транспортни йўлда тўхтатиш турмаршрут раҳбари рухсати билан амалга оширилади. Маршрут давомида туристларнинг транспорт ичида, салоҳида озодликни, тартиб – интизомни сақлаш, транспорт деразаларидан ҳар хил нарсаларни ташламаслик, қўлни, бошни, гавдани деразалардан чиқармаслик ва ҳакозолар бўйича маршрут раҳбари ўта ҳушмуомилалик билан туристларга мурожаат қилиши ҳам зарурий ахборотлардан ҳисобланади.

Шунингдек, маршрут давомида транспорт салоҳида газ ва бошқа ёқимсиз ҳидларнинг келиб чиқишига йўл қўймасликда ҳам ҳайдовчи маршрут бошланишидан олдин огоҳлантирилади. Туристтик маршрутга транспортни ажратган ташкилотнинг адреси, телефонлари, раҳбарлари ҳақидаги маълумотлар маршрут раҳбарида бўлиши шарт.

Маршрутдаги жойлаштириш хизматларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Маршрут шаҳарларда, туманлар марказларидаги туристик ресурсларга уюштирилса туристлари жойлаштириш муаммо эмас чунки, улар маршрутгача меҳмонхоналарда жойлашган бўлишади.

Маршрут шаҳарлардан узок бўлганда ёки маршрут режаси бўйича тунашга тўғри келганида хавфсизлик тадбирлари кўрилади. Айниқса, маҳаллий аҳоли уйларида бир кунлик тунаш шароитлари туристларга тўлиқ таништирилиши, тушунтирилиши лозим. Агар туристлар туристик лагер биноларида жойлаштирилганда хавфсизлик ҳолатларини батафсил тушунтиришга ҳожат йўқ. Чунки, янги жойлаштирилган туристлар улардан олдин келиб жойлашган туристлар билан бирга яшайверишади. Агар туристлар палаткаларда тунайдиган бўлса, албатда йиғма кароватлар, йиғма стол-стуллар, тоза чойшаблар тайёрланиши лозим бўлади.

Дала шаротида қурилган палаткали тунаш шароитларида палаткалар ичи, атроф майдон тўлиқ туристлар етиб келгунча тозаланиб, тартибга келтирилиши зарур. Палаткаларни жойлаштиришда иложи борича очик сайхонлик, ёки ўтлоқзорлар танланиши мақсадга мувофиқ. Қалин ўсувчи ўтзор, пичанзорларда ҳашоротлар кўп бўлганлигидан бундай жойларда илон, чаён, қорақурт, фаланга, ари каби чақувчи ҳашоротлар туристларнинг ҳаётга хавф солиши мумкин.

Туристтик маршрутда ёз ойлари далада тунашни хоҳловчи туристларга ҳавода-ухлаш учун махсус кўрпачалар берилиши лозим. Бу усулда тунаш экспедиция усули ҳам дейилади. Бундай шароитда махсус кўрпачаларда машиналар бортида, баландликларда бемалол тунаш мумкин.

Маршрутдаги овқатлантириш хизматларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Маршрутдаги овқатлантириш хизматларида турист ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, ҳолатлар аксарият ҳолларда экологик маршрутларда ёки шаҳарлар ташқарисидаги маршрутларда юз бериши мумкин. Лекин эътибор берилса, туристларни овқатлантиришда турист овқатланадиган барча мавсумларда ва барча ҳаракатланишнинг географик маконларида ҳаётга хавф солувчи вазиятлар юз бериши мумкин.

Биринчидан, мавсумларда туристларни овқатлантиришда жиддий эҳтиёт чораларини кўриш талаб қилинади. Мавсумларда туристларни

овқатлантиришда дастлаб май-июн ойларида пишиб етиладиган мевалар (кулупнай, гилос, олма, анжир, тут) ни турист дастурхонига тортишда меъёрдан оширмаслик зарур (хатто турист талаб қилганда ҳам). Кузатувлардан маълумки, тропик минтақалардан, Европа давлатларидан келадиган туристлар бизнинг ватанимизда пишиб етиладиган меваларнинг витаминлигининг юқорилиги (калориялигидан) сабабли кўпроқ хуш кўриб истеъмол қилишади. Бундай ҳолатларда қайд қилинган мамлакатлардан келган туристларда қон босими бирданига кўтарилиб кетиши кўплаб кузатилган.

Иккинчидан, ёз мавсумининг баланд ҳароратлилигидан туристларни сув билан таъминлашда ҳам кўнгилсиз ҳодисалар юз бериши ҳоллари ҳам кузатилган (сув кранларидан олиб бериш, музлатгичлардан олиб бериш ва ҳакозо).

Учинчидан, туристларни миллий таомларимиз билан овқатлантиришда ҳам эҳтиётлик чораларини кўриш лозим бўлади (2-3 хил овқат бериш, ёғли овқатлар бериш ва ҳако..).

Тўртинчидан, туристлар маршрут давомида маҳаллий аҳоли ҳаётини ўрганишда, қизиқишларида халқимизнинг ўта меҳмондўстлиги туфайли туристларни уйларига, бир пиёла чойга таклиф қилишади. Ана шундай учрашувлар айниқса, экологик туризм маршрутларини ўтказишда кўп учрайди. Бундай учрашувларда баъзида спиртли ичимликлар, сифатсиз сувлар (булоқлардан, дарёлардан, ариқлардан олинган) ҳам туристларда ошқозон ичак фаолиятларининг бузилишига олиб келиши мумкин.

Туристтик маршрут раҳбари ва овқатлантиришни бажарувчилар туристларни овқатлантиришда уларнинг соғлигига зарар етказувчи маҳаллий манбаларни жуда яхши билишлари лозим бўлади. Туристларни овқатлантиришда озиқ-овқат маҳсулотларининг, идиш-товоқларнинг ва

овқатланадиган жойларнинг экологик жихатлардан тоза бўлишига жиддий эътибор беришлари талаб килинади.

Экологик экскурсия маршрути хизматларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш. Туризм маршрутларидаги экскурсияларда туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар транспорт хизматларида, дам олиш хизматларида, сайрларда ва овқатланиш хизматларида ҳам юз бериши мумкин. Чунки, маршрутлардаги экскурсияларда ҳам туристик маршрутлардаги барча хизматлар кўрсатилади. Айниқса экотуризм маршрутларидаги (тоғларда, сув хавзаларида, даралардаги сўқмоқларда ва ҳакозо...) экскурсияларда ҳаракатланишдаги хавфсизлик олдиндан таъминланиши зарур.

Туристларни тоғ сўқмоқларида табиат билан таништириш экскурсияларида эҳтиётлик чораларига, тартиб-интизомга риоя қилиш керак. Чунки, бундай шароитда туристлар суришиб, пастликларга тушиб кетиши ёки олдинда кетаётган туристларнинг нотўғри ҳаракатларидан пастда келаётганлар устига тошлар юмалаб кетиши ҳоллари юз бериши мумкин.

Экскурсиялар ўтказиш даврида (экотуризм экскурсияларида) табиатнинг сўлим жойларида дам олиш истаги пайдо бўлган ҳолларда, туристларни қиска муддатли овқатлантиришда тушонка, колбаса, бринза ёки олдиндан пиширилган овқатларнинг тоза сақланганлиги, сифати текширилгандан кейин фойдаланиши лозим. Ичимликлар албатда термосда чой, газланган сув ўз идишларида сақланиши керак.

Туристлик маршрутни ўтказишда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда энг ишончли воситалар бўлиши тиббиёт марказлари ва уларнинг бўлимлари билан доимий телефон алоқаларнинг мавжуд бўлишлиги маршрут раҳбари учун маъсулиятли, мажбурий вазифа бўлишлиги талаб килинади. Иккинчидан, маршрут раҳбари маршрутга яқин бўлган ва атрофлардаги тиббий ёрдам кўрсатиш пунктлари жойлашган

манзилларни жуда яхши билишлари керак. Учинчидан, маршрут давомида тиббиёт дорилар кутичалари (аптечкалар) бўлишлиги ҳам маршрут хужжатларида расмийлаштирилиши талаб қилинади.

Туристтик маршрутларда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдаги биринчи чора-тадбирлар бу- маршрут бошланишида туристларга маршрутда тартиб-интизомнинг сақланиши, хавфли вазиятлар юзага келишидан эҳтиёт бўлиш ҳақида қисқача тушунтириш ишлари ўтказилиши ва бу ҳақда маршрут ахборотномасида алоҳида қайдлар бўлишини амалга оширишдир.

Туристтик маршрутларда туристларнинг бирортаси билан кўнгилсиз, ҳаётига хавф солувчи воқеалар юз берганда тезкор усулларда бундай воқеаларни бартараф этиш чора-тадбирлари кўрилади. Агар бундай воқеаларга маршрут ташкилотчилари айбдор бўлишса узр сўрашни туристик ташкилот раҳбари бажаради. Маршрут тугагандан кейин юз берган воқеа туристик фирма жамоаси иштирокида муҳокама қилиниб тегишли қарорлар қабул қилиниши керак.

Туристларнинг ҳаётига хавф солувчи омиллар, вазиятлар, объектлар, ҳолатлар ҳақида сўз юритганда эътибор бериш лозимки, турист меҳмонхонага келиб жойлашгандан кейин ўзига хос хусусиятларга эга бўлган маршрутда бўлади. У ёки улар (туристлар) ҳоҳиши бўйича меҳмонхона яқинида жойлашган объектларга (паркларга, кўчаларга, биноларга, марказларга ва ҳако...) қисқа муддатли сайрларга чиқиши ҳам маршрут схемасида бўлади ва бу юришлар, танишишларда ҳам туристларни албатда маршрут раҳбари (туроператор бошлаб юради). Шунинг учун ҳам туристларнинг ҳаётига хавф солувчи ҳолатлар, омилларни маршрут раҳбари (турфирма ходимлари) жуда яхши билиб олишлари зарур бўлади.

Туристларнинг ҳаётига хавф солувчи омиллар куйидагича таърифланади:

1. Зарарли омиллар.

- жарохат олиш хавфи;
- ёнғинда қолиб кетиш хавфи;
- биологик таъсир килиш хавфи (атроф - муҳит);
- рухий-жисмоний юклама олиш;
- нурланиш хавфи;
- кимёвий зарарланиш хавфи;
- тутундан ва газдан заҳарланиш хавфи;
- туристнинг таваккалчасига ҳаракатланишидан келиб чиқадиган хавфлар.

2. Биологик омиллар.

- микроорганизмлар (микроблар)дан зарарланиш хавфи (ошқозон-ичак фаолиятининг бузилиши);
- заҳарли ўсимликлардан заҳарланиш хавфи;
- заҳарли судралиб юрувчилар (илонлар, ҳашоротлар), ҳашоротлар (чаён, қорақурт, ари) дан заҳарланиш хавфи;
- юқумли касалликлар ташувчи ёввойи ва хонаки ҳайвонлар, паррандалардан ҳар хил касалликларни юктириш хавфи;
- аллергия ва бошқа касалликларни чақирувчи ўсимликзор, ўтлокзор ва ўрмонзорларда ушбу касалликларни юктириш хавфи;
- мевалар, сабзавотлардан заҳарланиш хавфи.

3. Кутилмаган омиллар.

- туристлар жойлаштирилган жойларда табиатнинг фавқулоддаги ҳодисалари (сув тошқини, қор кўчиши, об-ҳавонинг кескин ўзгариши ва ҳоказолар)дан келиб чиқадиган хавфлар;

- туристлар жойлашган жойлардаги ахоли, жамоатчиликдаги тартиб-интизомнинг бўшлигидан келиб чиқадиган хавфлар;
- туристлар фойдаланаётган меҳмонхона, лагер биноларининг техник ҳолати, канатли сим йўллар, чанги йўллари, автомагистраллар, сўкмоқлар ва бошқа моддий объектларнинг техник ҳолатидан келиб чиқадиган хавфлар.

3.Боб. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделлардан фойдаланиш йўллари.

3.1.Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларнинг мазмуни, моҳияти ва тавсифи

Жаҳонда экотуризмни ривожлантиришда ягона, ҳар бир давлатларнинг табиий иқлим шароитига, улардаги туризм ресурсларидан фойдаланишда тўғридан-тўғри мос келадиган, қулай бўлган моделлар ёки усуллар ҳозиргача ишлаб чиқилган эмас. Лекин, экотуризмни ривожлантиришда миллий парклардан ва давлат табиий кўрикхоналаридан фойдаланиш масалалари яхши тадқиқ қилинган.

Шу нуқтаи-назардан миллий парклар тушунчасига, мазмун ва моҳиятига тўхталиш зарурати бор. Чунки, экотуризмни ривожлантиришда миллий парклар стандарт, эъталон вазифасини ўтамоқда.

Миллий парклар – бу табиий ландшафтни ва ундаги биологик хилма-хилликни, бир ва бир неча экологик тизимларни ҳар тарафлама муҳофаза

қилувчи, аҳолининг дам олиш тизимини яратишга имкониятлар яратувчи, ҳосил қилувчи ва дунёнинг кўплаб давлатлари экотуризмда фойдаланаётган, бири-бирини қувватлаб келаётган табиий мажмуалардир. Ҳозирги вақтда дунёда 3,4 минг миллий парклар бор.

Дунёда миллий парклардан фойдаланишда кўпдан-кўп усуллар, услубиятлар ва моделлар бор. Бундай моделлар ҳозир ҳам ихтиро қилинмоқда. Кўп ҳолларда дунёдаги миллий парклардан экотуризмда фойдаланишда хусусий молиявий таъминот олдинги сурилмоқда. Баъзи ҳолларда миллий парклардан экотуризмда фойдаланишда фақат хусусий мулкка асосланиши лозим деган фикрлар ҳам устивор имкониятларни эгаллаб келаяпти. Ўтироф этиш лозимки, экотуризмда миллий парклардан фойдаланиш дунёда 3 хил усулда амалга оширилаяпти:

1. Миллий парклар давлат мулки.
2. Миллий парклар давлат ва хусусий мулк.
3. Миллий парклар аралаш мулкда (давлат мулки, хусусий мулк, жамоатчилик мулки).

Қайд қилиш лозимки, экологик туризмнинг бош мақсади табиатда дам олиш ва маҳаллий бюджетга табиат муҳофазасида маблағ қолдириш, яъни табиат гўшаларига кириб дам олиш учун кириш солиғини тўлаш ҳисобланади. Экотуризмнинг принциплари бўйича ҳам экотурист дам олади ва табиат бағрида дам олганлиги учун минимал солиқ, ҳақ тўлайди.

Миллий молиялаштириш манбалари асосида ривожланаётган миллий парклар асосан ўз давлатидаги ҳомийлар (саноат корхоналари, фирмалар, концернлар ва яқка шахслар, шаҳар, штат бюджети ва бошқ...) ҳисобига яшайдилар. Ҳозирда бундай давлатлар сони дунёда 30 дан ортди. Уларнинг йиллик даромади 1 млрд. доллардан ошди. Маҳаллий манбадан даромад қилувчи миллий парклар ўзларини асосан экотуризмдан олинадиган фойда ҳисобидан молиялаштирамоқдалар. Миллий парклардан экотуризмда

фойдаланишдан Канада давлати ҳар йили 250 млн доллар, АҚШ 870 млн доллар фойда олмоқдалар.

Худди шунингдек, Япониянинг миллий парклариға ҳар йили 316 млн экотурист ташриф буюради. Шулардан 252,8 млн. японларни, 6,2 млн. хорижий экотуристларни ташкил қилади. Ҳозирги вақтда миллий паркларнинг 4 та модели бор. Бу моделларнинг алоҳида – алоҳида модел сифатида ажратилиши ўзига хос хусусиятларга асосланган:

1. Америка модели.
2. Европа модели.
3. Парк резерват модели
4. Осиё модели

Қайд қилинган моделлардан биз мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланишимиз лозим.

1. Америка миллий парклари моделида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг жуда катталиги, бетакрор табиати билан хусусиятланади. Масалан, Гренландия миллий парки – 70 млн. га Африкадаги Марказий Калахари парки – 5,2 млн.га, Америка Қўшма Штатларидаги Аляска миллий парки -7,3 млн.га, Канада давлатидаги Буд- Баффало – 4,4 млн.га, Мўғилистон давлатидаги Гоби миллий парки -5 млн.га, Россиядаги Колима миллий парки 3 млн.га.

Бу моделда миллий парк ташкил қилишни биринчи бўлиб Америка Қўшма штатлари бошлаган. АҚШ ҳукумати 1872 йилда ҳозирда дунёга машҳур Йеллоустон миллий паркини ташкил қилди. АҚШ ва Канада давлатлари бу моделда фойдаланишда инсоннинг хўжалик фаолияти кучайиб бораётган бўлса ҳам ўз ҳудудлари чегарасида миллий паркларнинг майдонларини тобора кенгайтириб бормоқдалар. Ҳозиргача Канада давлати миллий парклар ҳудудларини 12 % га кенгайтди. Бу миллий парклар давлат тасарруфида, баъзи ҳолларда йирик корпорацияларга ижарага

берилади, лекин миллий парkning табиати муҳофазаси назорат қилиш ҳукукини давлат ўзида сақлаб қолади.

Бу моделдаги миллий паркларни молиялаштириш жуда баланд. Миллий паркларни сақлаш учун давлат ҳам, федерал штатлар ҳам маблағ ажратади. Бунга қўшимча бўлиб хусусий мулкдорлар ҳам маблағ қўшишади (миллий парклардаги рекреация хизматларининг ярми хусусий секторда). Шунинг учун ҳам Шимолий Америка моделидаги миллий парклар ак) дунёдаги энг бой миллий парклардир.

Миллий паркни ривожлантиришда Америка қўшма штатлари ва Канада ҳукумати ўзаро тенг шартнома асосида ҳамкорлик қилишадилар, миллий паркдан дам олиш ва экотуризмда фойдаланишнинг замонавий янги технологияларини яратадилар.

Халқаро экологик туризм ривожидида Америка моделининг кўплаб давлатларда ишлатилаётганлиги бу моделнинг жаҳонда биринчи мартаба мамлакат аҳолисининг дам олишини ва рекреацияга бўлган эҳтиёжини қондириш эди. Энг муҳими, Америка давлати маҳаллий аҳолини иш билан таъминлашнинг, ҳар бир ҳудудларнинг ижтимоий- иқтисодий ривожланишини режалаштиришни жаҳондаги бошқа давлатларга караганда жуда эрта бошлаган эди.

Иккинчидан, Америка қўшма штатлари ва Канада давлатларининг майдонларининг катталиги, бу ҳудудларда аҳолининг кенг тарқалганлиги, овчиликнинг жуда кучайиб бораётганлиги ва табиатни ва табиат ресурсларини муҳофаза қилиш халқаро микёсда кучайиб бораётганлиги ҳам бу иккала давлатнинг ўзаро ҳамкорликда жаҳонда биринчилардан бўлиб миллий паркларни ташкил қилиш ва улардан дам олиш, табиатни муҳофаза қилишда экологик туризмни ривожлантиришнинг зарурлигини ўз вақтида тушуниб етган эди.

Учинчидан, табиий ресурслари тобора камайиб бораётган, атроф муҳитнинг ифлосланиши кучайиб бораётган Европа давлатларида табиатни

ва унинг ресурсларини келажак авлодларга сақаб қолиш шиори олимлар ва аҳоли томонидан давлатлар ҳокимиятларининг олдига қаттиқ ривийда кўйила бошланган эдилар. Шу нуктаи-назардан Европа давлатларининг олимлари,экологлари кун тартибидаги бу муҳим масалани ечишнинг илмий-амалий муаммоларини тадқиқ қилишга киришган эдилар.

Натижада глобал муаммолардан бири бўлган табиатни ва унинг ресурсларини сақаб қолиш ва келажак авлодларга етказишда халқаро миқёсда экологик туризмни ривожлантиришнинг давлат дастурлари ишлаб чиқилад бошланди. Шу тариқа экологик туризмни ривожлантиришнинг халқаро моделларини ишлаб чиқиш ўша вақтдаги давр талаби эди.

Сайёрамиз табиатига антропоген босимнинг кучайиб боришини ва бу инқирозли ҳолатнинг сайёравий тусда кучайиб бораётганлигининг олдини олишда халқаро даражаларда илмий амалий исботларни талаб қилди. Шу ўринда нуфузли немис эколог маслаҳатчилари Ер шарида экологик ҳалокатли бўлган ҳудудларни ажратиш бу ҳудудларнинг халқаро чегараларда кўплаб экологик муаммоларни келтириб чиқаришини исботлаб бердилар.

Ушбу экологик инқирозли ҳудудлар куйидагилар эди;

1. Ер ресурсларининг нотўғри ишлатилиши натижасида унумдор қатламларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришнинг кескин пасайиб бориши, суғориладитган ерларнинг шўрланиб бораётганлиги;
2. Иқтисодий ўсишда табиат муҳофазаси тадбирларининг давлатлар миқёсда эътиборга олинмаганлиги, экологик стандартларнинг бузилиши натижасида биологик тизимларнинг экологик инқирозга учраши ҳудудларининг кенгайиб бораётганлиги;
3. Орол дегизининг қуритилиши, Амазонка ўрмонлари майдонларининг қискариб бориши, ҳайвонлар турларининг абадий йўқотилиши давом этаётганлиги.

Шу тариқа сайёрамиз табиатини сақлашда сайёравий усул-экологик туризмни ривожлантиришнинг АҚШ, Европа моделлари юзага келди.

Дастлабки вақтларда бу миллий парклардан экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланиш масалаларига анча ишончсизлик билан қарашлар ҳатто, бу мдделларни танкид қилувчи халқаро ташкилотлар ҳам топилди. Бу танкидларнинг асосида миллий паркларда сайёр, овчиллик қучайиб кетади, алоҳида муҳофазадаги ҳудудларнинг экологик тизимларини муҳофаза қилиш қийинлашади деган исботлар ҳам бор эди.

Лекин, цивилизация тараққиёти инсошиятнинг дам олишини ҳам биринчи ўринларга чиқариши натижасида ва сайёрамиз табиатини оқилона режаларда сақлаб қолишнинг энг устивор йўналишлари айнан табиат бағрида дам олиш ва унинг сақланиб қолишига ёрдам бериш ҳам халқаро экологик муаммоларда устивор масалаларга айланган эди. Шул нуқтаи назардан АҚШ ва Европа миллий экологик моделидан фойдаланишни кўплаб давлатлар тезда қабул қилишди.

2.Европа модели. Биринчи Европа миллий парки 1909- йилда Швецияда ташкил топган. Бу моделнинг ўзига хос афзалликлари Буюк Британияда ишлаб чиқилди. Бу моделда ишлаш гарбий Европа ва Японияда ташкил қилинди ва тобора ривожланиб бормоқда.Бу моделнинг асосий хусусиятлари миллий паркларнинг ҳудудлари кичиклиги ва аҳолининг экологик билим ва маданият юқори даражадалиги билан фарқланади. Бу моделни молиялаштириш давлат томонидан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам транспорт, йўл коммуникациялари ва экотуризм инфратузилмалари жуда юқори даражаларда ташкил қилинган.

Европа моделидаги миллий паркларнинг яна бир хусусияти шундаки, деярли 50 % миллий парклар хусусий секторда. Миллий паркларнинг энг катта шиори – мамлакат аҳолисининг соғлигини тиклаш ва дам олиш шароитларини яратиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ички экотуристлар оқими жуда катта, лекин ташқи экотуризм оқими ҳам катта миқдорларни ташкил қилади.

Европа давлатларидаги миллий паркларнинг ташкил қилиниши муҳитини ва шароитини ҳисобга олсак, дастлаб шундай омилга эътибор бериш керакки, Европаликлар ижтимоий- иқтисодий тараққиётда бошқа халқларга нисбатан анча олдинга чиқиб олган халқлардир. Уларнинг аҳоли энг зич жойлашган материкда яшаётганлиги илмий-техника ривожланиб бораётганлиги учун ҳам иккинчидан, бу давлатлада яшаётган халқларнинг ижтимоий-сиёсий онги ва маданиятининг жуда юқори бўлганлиги ҳам ўз давлатлари раҳбарияти олдига табиат муҳофазасини дадил қўйганлиги, ўзларининг ҳам глобал экологик муаммоларнинг тобора кучайиб бораётганлиги ўз вақтида тушуниб олганликлари эди.

Европа давлатлари ўз давлатлари табиати ва табиий ресурсларини сақлаб қолишда ва экологик туризм ривожлантиришда ўзаро ҳамкорликни ташкил қилишди. Чунки, Европа давлатлари бири- бири билан чегарадош давлатлар ҳисобланади ва Европа китъаси табиати табиий географик минтақаларни ташкил қилганлигидан бу давлатларнинг чегараларига бўйсинмайди. Шунинг учун ҳам бу давлатлар экологик тизимларни биргаликда ва ўзаро ҳамкорликда муҳофаза қилишадилар.

Шул нуқтаи назардан ҳам бу давлатлар экологик туризмни ривожлантиришда ҳеч иккиланмасдан АКШ ва Европа экологик моделларига янги технологиялар киритишиб амалиётда қўллай бошладилар.

3. Резерват- парк моделининг ривожланиш концепцияси бутунлай бошқача – бу миллий паркларни молиялаштириш давлат ҳисобидан эмас балки, аксинча давлатни қувватлашдир. Бу миллий паркларнинг фаолият кўрсатишдаги бош принципи- ўз кучига ишониш, ғояси- ўзини-ўзи таъминлашдир. Бу модел XX аср ўрталарида шаклланди ва ҳозирда ривожланаётган давлатларда кенг ёйилиб бормоқда. Миллий паркга кириш баҳоси жуда паст ва шунинг учун ҳам ички ва ташқи туристлар жуда кўп ташрифлар қилишмоқда.

Резерват парк моделидаги энг муҳим омил Европаликларнинг экологик онг ва экологик маданиятининг жуда юқори бўлганлиги билан белгиланади. Бу миллий парк тизимининг ишлашида жуда катта маъно бор. Яъни Европаликлар ўз уйингни ўзинг покиза тут шиорини оммавий равишда қабул қилганликларига кўплаб ўн йилликлар ўтди.

Европаликларнинг ўзаро ҳамкорликда мустаҳкам , биродарликда эканлигини жаҳондаги халқлар тарих сабоқларидан жуда яхши билишади. Иккинчидан, Европада яшаётган халқлар ҳаётнинг ҳар қандай муаммоларини биргалашмасдан ҳал қилиб бўлмаслигини ҳам жуда яхши билишади. Учинчидан, парк резерват тизимини ташкил қилиш йўли билангина замонавий саноат кучли ривожланган Европанинг ҳозирги табиатини сақлаб қолиш ва келгуси авлодларга етказиш мумкинлигини улар анча эрта англадилар.

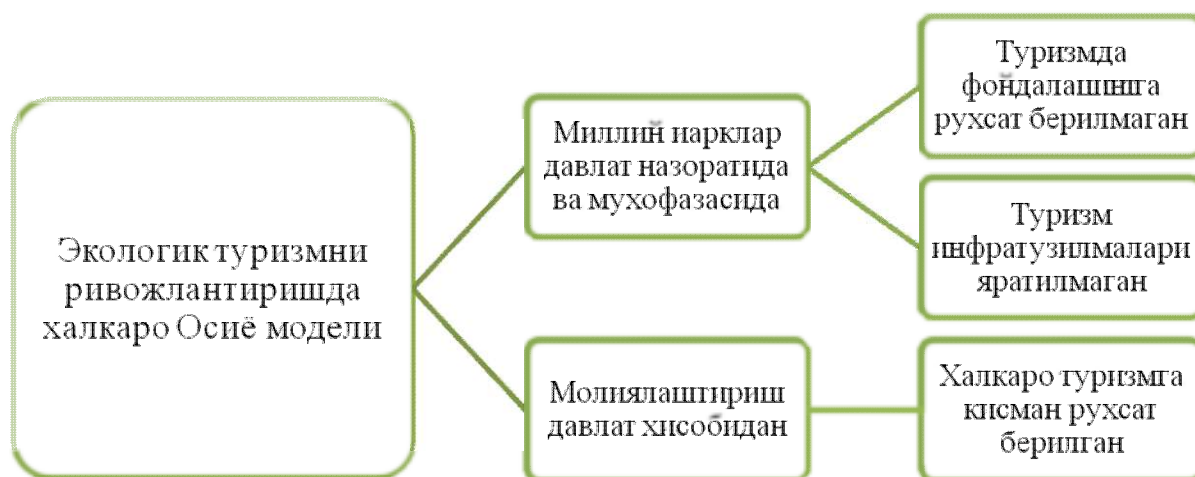
Туртинчидан, Табиат ва унинг ресурсларини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишнинг йўлларини биринчилардан бўлиб тадқиқ қилганлар ҳам Европаликлар ҳисобланади. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, Европаликлар оиласида экологик маданиятни ўқиш –ўргатиш мактабгача тарбия таълимига киритилган.

4. **Осиё модели** ҳозирги вақтда шаклланиш босқичида. Бу моделдаги миллий паркларнинг фаолият кўрсатиш асосан давлат тасарруфида. Осиё давлатлари ўз ички туризмида ҳам халқаро миқёсда ривожланиб бораётган, табиат муҳофазасида ва маҳаллий аҳоли ижтимоий- иқтисодий ҳаётида муҳим истиқболли йўналишларни таъминлайдиган экологик туризмни

ривожлантиришда миллий парклар ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан фойдаланиш тизимини яратишга ёки тадқиқ қилишга жиддий қришган эмас.

Экологик туризмни ривожлантиришдаги Осиё модели юқорида кайд қиганимиздек, эндигина ривожланиш йўлида. Осиёдаги давлатлардан Ҳиндистон, Тайланд, Жанубий Корея ва Япония давлатлари кўп йиллардан бери экологик туризмни ривожлантириб бораётган давлатлар қаторига киради.

Илмий адабиётларда Осиё давлатларида миллий парклар ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экологик туризмни ривожлантиришга киришмаётганлигининг сабаблари ҳам тадқиқ қилинмаганлиги кайд этилмоқда. Бу ҳолат Ўзбекистонда ҳам мавжуд. Лекин, сўнги йилларда алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экологик туризмда фойдаланиш аста-секинлик билан ва ўта ҳушёрлик билан олдинга силжий бошлади. Бу йўналишда БМТ нинг ватанимиздаги ваколатхонасининг халқаро ГЭФ лойиҳаси асосида Бадайтўқай давлат кўриқхонаси халқаро биосфера резерватига айлантирилди.

Бу биосфера резерватидан хақаро ЭКОНЕТ тизимида экологик туризмни ривожлантириш бошланди. Чунки биосфера резерватида маҳаллий аҳоли ҳам яшайди. Бу аҳоли экотуристларга экотуристтик хизматларни кўрсата бошлади.

5. Австралия модели. Илмий адабиётлар тахлилидида маълум бўладики, Австралия экологик туризмни унинг тамойилларига асосланиб ташкил қилган ва жаҳонда экологик туризмни илмий-амалий қоидаларига асосан ривожлантираётган лидер давлат ҳисобланади. Бу давлат экологик туризмни ўз давлатининг ҳудудларида ташкил қилганда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат дастурларини ишлаб чиқади ва ҳудуднинг табиий ресурсларини ҳисобга олган ҳолда экологик туризмни ривожлантириш имкониятларини ўрганади.

Энг муҳими шундаки, экологик туризмни ташкил қилишда маҳаллий абориген аҳолининг ижтимоий- иқтисодий манфаатлар ихисобга олинади ва экотуристлик хизматларни амалга ошириш тўлиқ уларга топширилади. Иккинчидан, мамлакатдаги штатларнинг маъмуриятининг таклиф ва тавсияларини ҳам тўлиқ ҳисобга олади. Мамлакатдаги табиатшунос, эколог ва биолог олимлар халтали ҳайвонлар юрти бўлган Австралияга молиявий жихатдан имкониятларга эга бўлган туристларнинг келишини жуда яхши билишади.

Шунинг учун ҳам улар экотуристлик маҳсулотларни турли-туман мавзуларда тайёрлашади⁵. Ҳозирда хақаро туризмда Австралиянинг 9 мавзудаги экотуристлик машршрутлари жуда оммавийлашган ва катта экотуристлик оқимлар ниҳосил қилган халқаро экотуристлик маршрутлари муваффақият билан ишламоқда⁶. Австралия моделининг муваффақият билан ишлаётганлигининг энг муҳим омилларидан бирн шундаки, барча ҳудудларда ташкил қилинаётган экотуристлик хизматларга фақат ўша ҳудуднинг маҳаллий аҳолиси хизматлар кўрсатади. Бу усулда ишлаш маҳаллий аҳолининг иш билан таъминланишини хал қилади ва маҳаллий қишлоқларнинг ижтимоий- иқтисодий муаммоларини ўз вақтида хал қилишга ёрдам бурадди.

⁵ Александрова А. Ю. География туризма. КНОРус, Москва, 2010

⁶ Забелина Н. М. Национальный парк. Москва. Мысл. 2010

Бавария ўрмонлари миллий парки(Европа-2 модели)

Бавария ўрмонлари миллий паркини кўпинча экологик туризмни ривожлантиришнинг халқаро Европа-2 модели деб ҳам номлашади. Бу миллий парkning ташкил қилиниши тизими ҳам экологик туризмни ривожлантиришда бутунлай янгича усулларни қўллашдан бошланди. Экологик туризмни ташкил қилишда ва миллий парklar, алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экологик туризмда фойдаланишда асосан давлат ташаббускор бўлган бўлса Бавария ўрмонлари миллий паркини маҳаллий ҳукумат ташкил қилди ва асосий шиор табиат ва унинг ресурсларини муҳофаза қилишда давлатга ёрдам бериш тизимини ишлаб чиқди.

Юқорида келтирилган Европа-2 моделининг асосий кўрсаткичларидан ҳам бу тизимнинг барча иш юритиш ҳолатларини тезда англаб олиш мумкин ва кичик майдонларда ҳам, алоҳида муҳофазадаги ҳудудларда ҳам, табиий ресурсларни муҳофаза қилишда ҳам экологик туризмни ривожлантиришда ҳам Бавария ўрмонлари миллий моделини муваффақият билан қўллаш мумкин бўлади.

Европа мамлакатларининг майдонлари Америка ва Канада ёки Африка давлатларидагидек катта ҳудудларни эгаллаган миллий парклари йўқ бўлсада Европа халқларининг ҳам сиёсий ҳам экологик маданиятининг юқори бўлганлиги гоятда зич жойлашган давлатлар ўз давлатлари ҳудудларида сақланиб қолган табиатни муҳофаза қилишда экологик туризмни ривожлантириш йўллари усталик билан топдилар. Бу ҳақда юқорида Европа моделининг таъсирлари келтирилди.

Яқин вақтларгача миллий парклар бири-биридан ажралган ҳолда, ахборотсиз ёки ўзаро ҳамкорликсиз ишлар эди. Лекин экологик муаммоларнинг сайёравий чеагараларда кучайиши, муаммоларнинг ечимини топиш қийинлашиб бораётганлиги, молиялаштиришнинг оғирлашиб бораётганлиги дунёдаги миллий паркларни ягона тармоқга бирлаштиришни талаб қилди. 1993 йилда ландшафт биоҳилма-ҳиллиги ва турларни сақлаш бўйича «Панъевропа стратегияси» жаҳонда биринчи экологик тармоқ – ЭКОНЕТнинг тузилганлигини эълон қилди

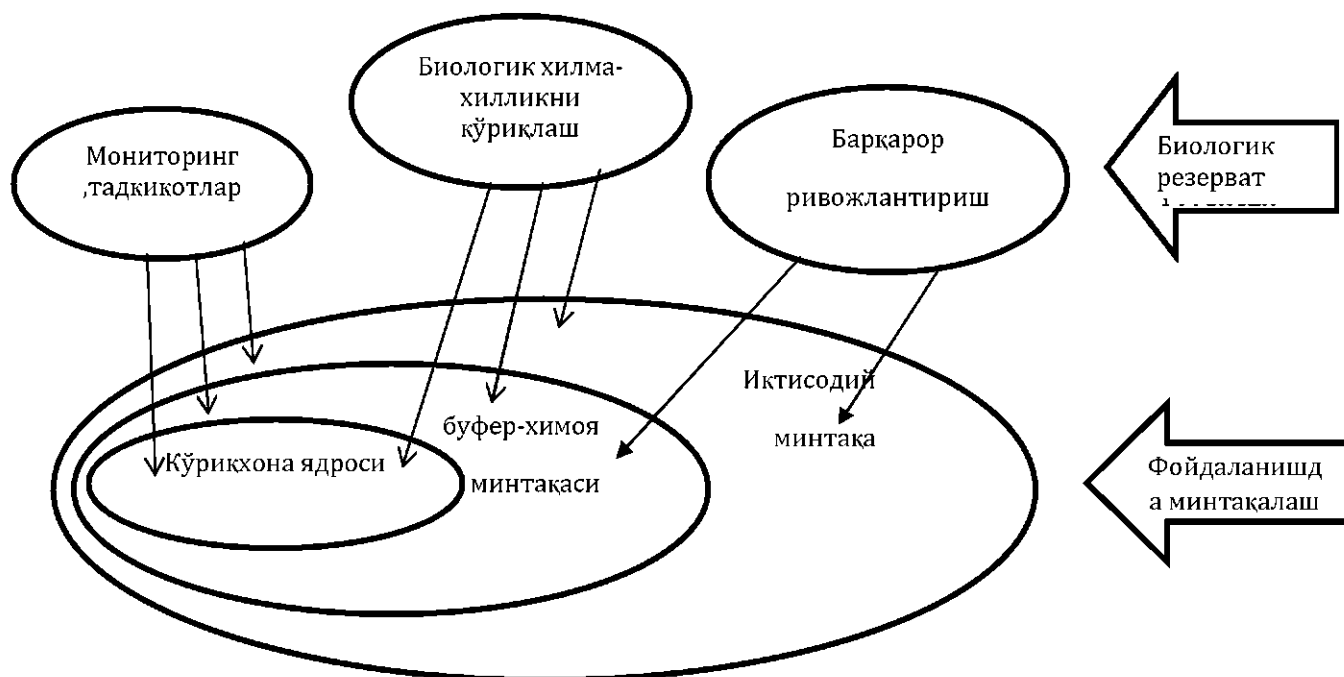
Эконет тизимидаги давлатлар ҳозирги келиб алоҳида кўриқланадиган ҳудудларни муҳофаза қилиш ва рационал фойдаланишнинг қуйидаги технологиясини ишлаб чиқди:

Эконет тизими ҳозирга келиб нафақат Европа давлатларида балки, бутун жаҳондаги давлатларнинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларининг экологик мувозанатини сақлашда экологик туризмни жадал ривожлантириш мақсадларида оммавий равишда қўлланилмоқда. Чунки, олимларнинг хулосаларига кўра алоҳида муҳофазадаги ҳудудларни экологик

билимли ва экологик онгли кишилар давлат назоратига караганда яхшироқ муҳофаза киладилар.

Миллий парк, табиат қўриқхоналари ва биологик резерватларда табиат муҳофазасини ташкил қилиш ва экотуризмда фойдаланиш

ТИЗИМИ

1. Биосфера резерватлари, қўриқхоналар, миллий паркларнинг асосий муҳофазадаги ҳудудлари ёки ядроси.
2. Экологик коридорлар (кўриқланадиган объектлар ва ядро ўртасидан турлар миграцияси ўтадиган минтақалари).
3. Буфер минтақалар (фойдаланишдан олинмаган, хўжалик фаолияти ва табиатдан рационал фойдаланиш рухсат берилган бўлиб табиатни тиклаш шароитлари ҳам яратилган).
4. Бизнинг фикримизча қайд килинган усул – яъни миллий парклар ва қўриқхоналардан экотуризмда фойдаланишда жуда қўл келади ва қулай.

3.2. Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш объектлари

Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделлардан фойдаланишда биринчи навбатда фойдаланиш объектларини билишимиз, рўйхатини тузишимиз ва фойдаланиш имкониятларини тўлиқ ўрганиб чиқишимиз талаб қилинади. Умуман олганда ватанамиз табиий иклим шароитларининг мавсумийлиги, табиий ва вертикал табиий минтакаларнинг мавжудлиги, флора ва фаунанинг хилма-хиллиги экотуристларнинг экотур ресурсларини ва объектларини танлашда қийинчилик туғдирмайди. Лекин, юқорида қайд қилиндики, мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришдаги биринчи даражали муаммо- бу экотуризмнинг асосий ресурсларининг давлат муҳофазасида эканлигидир.

Шунинг учун ҳам экологик туризмни ривожлантиришни биринчи навбатда миллий паркларимиз ва давлат табиий кўриқхоналаримиздан тажриба синов сифатида бошлашимиз лозим бўлади.

Иккинчидан, халқаро экологик туризм моделларининг қўлланилишидан маълумки, бу моделларни амалиётга киритаётган давлатлар ўз ҳудудларидаги миллий парклар ва давлат муҳофазасидаги табиий кўриқхоналарда экологик туризмни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқадилар.

Учинчидан, экологик туризмни ривожлантираётган давлатлар ўз давлатлари ҳудудларидаги алоҳида муҳофаза қилинмайдиган табиий ҳудудлардан ҳам экологик туризм ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқадилар. Шунинг учун ҳам алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ҳақида маълумотларни келтириш ўринли бўлади.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар (ландшафтлар) 3 гуруҳга бўлинади:

1. Биогенезнинг мажмуали ландшафтларини тўлиқ муҳофаза қилиш.

2. Табиий ландшафтларни сақлаб қолиш учун қисман муҳофаза қилиш.

3. Қулай антропоген ландшафтларни яратиш.

Ҳозирги вақтда табиий ҳудудлар ноёб ўсимлик, ҳайвонот ёки алоҳида табиий эътиборга сазоварлик нуқтаи-назаридан қайд қилинганларни сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадида алоҳида муҳофазага олинади.

Юқорида қайд қилинган гуруҳлардан дастлабки иккитаси кўриқланадиган ҳудудларни ўз ичига олади. Бу кўриқланадиган ҳудудлардан илмий мақсадларда кўпроқ фойдаланади. Ҳозирда дунёдаги 124 та давлатда 2600 та кўриқланадиган табиий «майдончалар» бор. Бу кўриқхоналарнинг умумий майдони – 4 млн. км², ёки куриқликнинг 3% ини эгаллайди.

Табиат кўриқхонаси – майдони ҳайвонот ва ўсимлик дунёси билан каттик режимда кўриқланади. Ўзига хос, бетакрор табиат ландшафтлари, ноёб, йўқолиб бораётган ҳайвонот турларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадида давлат томонидан ташкил қилинади. Кўриқхоналарда инсон фаолияти тақиқланади. Фақат илмий – тадқиқот ишларини ўтказишга рухсат берилган. Табиат кўриқхоналаридан халқоро экологик моделларни кўллаб фойдаланганимизда биринчи навбатда экотуристтик маршрутлар ишлаб чиқиш талаб қилинади. Бу ҳолатда албатда туристик маршрутлар ишлаб чиқишнинг тамойилларига амл қилиш лозим бўлади.

Табиат буюртмалари – табиий муҳофаза қилинадиган ҳудудлар. Буюртмалар (заказниклар) ботаник, геологик, зоологик ва ландшафтлари кўриқлаш гуруҳларини ҳосил қилади. Буюртмалардаги кўриқланадиган ноёб ўсимлик ёки ҳайвон турининг кўпайгани ёки тиклангани, келгусида хавф йўқлиги исботланса буюртма фаолияти тўхтатилади.

Миллий парклар – бутун табиат мажмуаси инсонларнинг дам олиши учун хизмат қилади. Ов қилиш, дарахтларни кесиш ва ўсимликларни пайхон қилиш қаттиян ман қилинади. Миллий парклар очик турдаги мамлакатларда 86 та миллий парк бор.

Табиат кўриқхоналари экологик туризмнинг энг катта, энг мақбул ресурси, объекти ҳисобланади. Лекин, Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда бу салоҳиятдан умуман ханузгача фойланганимиз йўқ. Биз ҳозирда дунё мамлакатларида табиат кўриқхоналаридан экотуризмда қандй фойдаланаётганлигини ҳам билмаймиз. Шунинг учун ҳам ҳозиргача табиат кўриқхоналаридан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланиш йўллари ёки усуллари бўйича бирорта арзигулик тавсиялар ишлаб чиқилмаган.

Ўзбекистоннинг кўриқхоналари ва заказниклари табиий харитасида 9 та табиат кўриқхонаси, 2 та миллий парк, 1 та – «Жайрон» экологик маркази ва 16 та заказниклар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Ўзбекистоннинг давлат табиат кўриқхоналари экотуризм ресурслари

Жаҳондаги давлатларнинг деярли барчасида табиат кўриқхоналари ташкил қилинган бўлиб турлар микдори камайиб бораётган ноёб ҳайвон ва ўсимлик турларини давлат муҳофазасига олган. Бу турларнинг халқаро миқёсда камайиб бораётганлари «Халқаро кизил» китобга давлат миқёсида камайиб бораётганлари ҳар бир давлатда ташкил қилинган «Қизил китоб»га киритилган. Яна бири муҳим омилни қайд қилиш лозимки, Турлари йўқолиб бораётган ҳавон ва ўсимлик турларини сақлаб қолиш бўйича давлат кўриқхонаси ташкил қилишдан бошқа усулни бирон бир давлат кашф қилган эмас.

Ўзбекистон республикасида ҳам ҳозирга келиб 2 та миллий парк, 9 та давлат табиат кўриқхонаси ва 16 та давлат буюртмаси(заказник) ташкил қилинган⁷. Бу кўриқхоналар ватанимизда экологик туризмни ривожлантиришда асосий экотуристтик объектлар ҳисобланади(2-жадвал).

Жадвал маълумотларидан маълум бўладики, Ўзбекистонда табиат кўриқхоналари мамлакатимизнинг барча табиат минтақадарида жойлашган.

⁷ Ўзбекистон ва Марказий Осиё табиий географияси атласи, Тошкент, 2007

Бундай қулай салоҳият, шароитдан экотуризмни ривожлантиришда самарали имкониятларни табиатнинг ўзи бизга яратиб берган. Давлат табиат кўриқхоналаримиздан на фақат халқаро туризмда балки ички туризмда ҳам фойдаланиш масалаларини ҳал қилишимиз лозим. Афсуски, ҳозиргача бу кўриқхоналарнинг табиати ва уларда муҳофаза қилинаётган ўсимлик ва ҳайвон турларини ватандошларимизнинг бамоқ билан санарли миқдордаги илмий мутахассислари, олимларигина билишади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро ЭКОНЕТ таклиф қилган энг қулай моделлардан фойдаланиш муаммоларини тезликда ҳал қилишимиз лозим бўлади.

Айниқса, кўриқхоналаримиздаги кўплаб ўсимлик ва ҳайвонот турлари эндемик ҳисобланиб халқаро экотуризмни ривожлантиришда қизиқарли экотуристлик объект бўлиши кутилмоқда. Шунингдек, мамлакатимиз флорасида 4148 тур ўсимликлардан 390 тури эндемик ўсимликлар ҳисобланади. Бу ўсимлик турлари ҳам ботаник олимлар, ўсимликлар оламига қизиқувчилар учун муҳим илмий объект ҳам, экотуристлик объект ҳам бўлиши мумкин.

Мамлакатимиздаги ўсимликлар оламидаги эндемиклар ҳатто қўшни давлатлар ўсимликлар қатламида ҳам учрамаслиги табиатимиздаги ўзига хос ноёб ҳодисадир. Экологик туризмни ривожлантиришда бу имкониятдан фойдаланишимиз лозим. Бунинг учун эса бу эндемик ўсимликларнинг биологик ва хўжалик хусусиятларини, халқ хўжалигида фойдаланиш усулларини ва уларнинг ўсиши ареалларини яхши ўрганишимиз ва экологик туризмда фойдаланиш хариталарини ишлаб чиқишимиз лозим бўлади.

Ушбу харитага асосланиб экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқишимиз ва бу экотуристлик маршрутларнинг рекламасини ички ва ташқи экотуристлик бозорга чиқариш ҳам ватанимизда экологик туризмни ривожлантиришда ката имкониятларини яратади.

**Ўзбекистон Республикасининг давлат кўриқхоналари ва
миллий парклари.**

Кўриқхоналар	Ихтисослашуви	Майдони, га
1.Бадай- тўқай биосфера резервати	Тўқайзорлар ландшафти.Халқаро Қизил китоб»даги Бухоро буғусининг табиий популяцияси, тўқайзорла ўрмонларининг муҳофазаси	6462,1
2.Ҳисор давлат кўриқхонаси	Тоғ-ўрмон ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш.	80986,0
3.Жайрон экологик маркази	Чўл ландшафтлари, ноёб турларни кўпайтириш	7153,0
4.Зомин давлат кўриқхонаси	Тоғ-арча ландшафтлари. Арча ўрмонлари ва унинг ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш	26848,6
5.Зарафшон давлат кўриқхонаси	Тўқай ландшафтлари.Қирғовулнинг табиий популяциялари ва Чаканда бутасининг муҳофазаси.	2352,0
6.Китоб давлат геологик кўриқхонаси	Тоғлар.Палеонтологик-страграфик объектларнинг муҳофазаси. Халқаро меридиан ўтиш белгиси қўйилган	5378,0
7.Қизилқум давлат кўриқхонаси	Тўқай- кум ландшафтлари. Бухоро буғусининг табиий популяциялари.	10311,06
8.Нурота тоғ-ёнғоқ ўрмонлари давлат кўриқхонаси	Тоғ-ёнғоқзор ўрмонлари ландшафтлари, Грек ёнғоғининг табиий популяциялари, ёввойи архарларнинг табиий популяциялари муҳофазаси.	21137,5
9.Сурхон давлат кўриқхонаси	Тоғ-ўрмон ландшафтлари.Бурама шохли эчкининг табиий популяциялари(Морхўр), табиий арчазорлар муҳофазаси.	23802,38
10.Чотқол давлат биосфера кўриқхонаси	Тоғ ўрмон ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш.Қор қоплони муҳофазаси	48027,0
1.Зомин миллий парки	Тоғ-арча ландшафтлари. Арча ўрмонлари ва унинг ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш	24110,3
2.Угом-Чотқол миллий парки	Тоғ ўрмон ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш.Қор қоплони муҳофазаси	35236,0

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда яна бир салоҳиятли экотуристтик объектларнинг бири-Табиат давлат Буюртмалари ҳисобланади⁸. Ватанимизда турлари камайиб кетаётган ўсимликлар, ҳайвонлар ва табиий ландшафтларни маълум бир муддатларда муҳофаза қиувчи 16 та табиат буюртмалари(давлат Заказниклари) бор.Бу буюртмалар мамлакатимиз ҳудудларининг барча табиий ландшафтлари мажмуаларини қамраб олган бўлиб флора ва фаунамиздаги кўплаб ноёб биологик хилма-хилликни, табиий ландшафтларни, сув ҳавзаларини ва уларда муҳофаза қилинаётган ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсини, ватанимизда кишлаб кетадиган қушларни муҳофаза қилади(жадвал-3).

Қайд қилинган табиат кўриқхоналарига турмаршрут орқали бориш ҳам экотуристлар учун зерикарли бўлмайди аксинча, табиат ландшафтлари, табиий минтақалар ўзгариб борганидан экотуристлар кўз ўнгида хилма-хил ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам ўзгариб боради. Экологик туризмни ривожлантириш дастурларини режалаштириш ва тайёрлашда биринчи навбатда, мамлакатимизда ички экологик туризмни ривожлантиришга ката эътибор беришимиз лозим бўлади. Чунки, давлат табиат кўриқхоналарига туристларнинг, табиатга қизиқувчиларнинг кўйилмаслиги натижасида аҳолининг, талабаларнинг, мактаб ўқувчиларининг кўриқхоналаримиз ҳақидаги билимлари жуда кам.

Шунинг учун ҳам халқаро экологик туризм ривожланган давлатларнинг айниқса экотуризм ривожланган Европа давлатларининг бой тажрибаларини кўриқхоналаримизда қўллаш вақти келди. Бунинг учун биринчи навбатда ватанимизда алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экотуристтик мақсадларда фойдаланишнинг ҳуқуқий меъёрларини ишлаб чиқишими лозим бўлади.

⁸ Ўзбекистон ва Марказий Осиё табиати географияси.Тошкент, 2007

Ўзбекистон Республикасининг табиий давлат Буюртмахоналари

Буюртмахоналар	Ихтисослашуви	Майдони, га
1. Арнасой буюртмахонаси	Сув ҳавзаси табиати, Кушлар ва қишлоғчи кушларнинг муҳофазаси.	63300,0
2. Гурлан буюртмахонаси	Тўқай ландшафтлари, Хива қирғовулининг табиий популяцияси муҳофазаси	587,0
3. Денгизкўл буюртмахонаси	Сув ҳавзаси табиати, Кушлар ва қишлоғчи кушларнинг муҳофазаси.	50000,0
4. Қорақир буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Жайрон ва қишлоғчи кушларнинг муҳофазаси.	30000,0
5. Қорақурт буюртмахонаси	Қолдиқ тоғлар ландшафти. Қорқурт муҳофазаси	200,0
6. Қарнобчўл буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ, қорабовур ва Жайронларни ва уларнинг яшаш жойлари муҳофазаси.	40000,0
7. Кўшрабод буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ, қорабовур ва Жайронларни ва уларнинг яшаш жойлари муҳофазаси.	16500,0
8. Нуробод буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Саксауларзорлар, тувалоқ ва қобрани муҳофаза қилиш	29000,0
9. Оқтой буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни муҳофаза қилиш	2500,0
10. Сайгачи буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Сайғокларни муҳофаза қилиш	1000000,0
11. Сармиш буюртмахонаси	Қолдиқ тоғлар ландшафтлари, камёб доривор ўсимликлар ва қоятошлардаги қадимий расмларни муҳофаза қилиш	25000,0
12. Сечанкўл буюртмахонаси	Сув ҳавзалари табиати. Балиқлар ва кўчиб ўтувчи кушларни муҳофаза қилиш	7037,0
13. Судочье буюртмахонаси	Сув ҳавзалари табиати. Балиқлар ва кўчиб ўтувчи кушларни муҳофаза қилиш.	50000,0
14. Хоразм буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. . Ноёб турлар ва кўчиб ўтувчи кушларни муҳофаза қилиш.	11300,0
15. Хубара-1 буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ ва бошқа турларни муҳофаза қилиш.	25000,0
16. Хубара-2 буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ ва бошқа турларни муҳофаза қилиш	23700,0

Экологик туризм ишқибозларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин.

1. Табиий ландшафт мажмуаларига қизиқувчи экотуристар.
2. Фақат сут эмизувчи ёввойи ҳайвонларга қизиқувчи экотуристар.
3. Фақат қушлар ҳаётига қизиқувчи экотуристар.
4. Фақат калтакесакларга қизиқувчи экотуристар.
5. Фақат ўсимликларга қизиқувчи экотуристар.
6. Сув ҳавзалари табиатига қизиқувчи экотуристар.

Экотуризмни мамлакатимизда ташкил қилишда экотуристарнинг бу қизиқишларини диққат – эътиборга олишимиз керак. Чунки маълум бир табиий объект ёки табиий компонент ёки биологик хилма-хилликга қизиқган экотуристар экотуризм маршрутларида ўзи жуда қизиқган биологик ресурслар объектини кўрса, кузатса, томоша қилса табиийки унинг хурсандчилиги экомаршрутдан қониқиш жуда юкори натижани беради.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикасидаги давлат табиат кўрикхонларида сақланаётган, муҳофаза қилинаётган ва кўпайтириладиётган, ноёблиги бўйича эндемик бўлган ва халқаро миқёсдаги «Халқаро Қизил Китоб»га киритилган ҳайвонот турларини ҳам экотуризмда фойдаланиш учун табиат кўрикхоналарининг экотуристлик рекламасига киритиш экотуристарни табиат кўрикхоналарига жалб қилишда мақсадли йўналишлардан бўлади деб ҳисоблаймиз. Чунки, халқаро «Қизил китоб»нинг доврўғи, ўзига чорловчи кучи, ишхрати ҳақиқатдан ҳам халқаро масштабларда ўлчанмоқда. Иккинчидан, биздаги халқаро «Қизил китоб» даги ҳайвонлар дунёнинг кўплаб давлатларида қирлиб, абадий йўқ бўлиб кетган. Баъзи бирлари эндемик (фақат Ўзбекистонда яшайди (Бухоро буғуси, қор барси, Мензбир суғури-қундуз).

3.3.Халқаро экологик моделларни қўллашда экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойилларидан фойдаланиш

Халқаро экологик моделларни қўллашда экотуристтик маршрутларни ишлаб чиқиш ўзига хос тартибларни талаб қилади.Туристтик маршрутлар ишлаб чиқиш қандайдир назарияга ёки бирор-бир стандарт, қолипга бўйсунмайди. Туристтик маршрутларга бўйсунадиган стандартлар маршрутнинг техник жиҳатларидир. Ҳозиргача туристик маршрутларни ишлаб чиқишнинг тамойиллари яратилганки, туризм соҳасида ҳар қандай маршрут ишлаб чиқишда асосан ана шу тамойиллар асос қилиниб олинади.

Бу тамойиллар қуйидагилардир:

1. Жозибадорлик, бетакрорлик, тамойили.
2. Имкониятларнинг яратилганлиги тамойили.
3. Мазмундорлик тамойили.
4. Фаолиятлилик тамойили.
5. Кўпқирралик, кўпвариантлилик тамойили.
6. Қулайлик тамойили.
7. Ахборотланганлик тамойили.

Маршрут ишлаб чиқиш бу турни ишлаб чиқишдир. Ҳар қандай турлар ҳам ўта даражада пухта, ҳар томонлама қулайлик имкониятларига эга бўлган маршрутлар асосида амалга оширилишини талаб қилади. Туристтик маршрутларнинг мукамал бўлиши бу туристнинг эркин ҳаракат қилишини ва турхизматларига бўлган талабларини ўз вақтида қондиради.

1. Экологик маршрутларнинг жозибадорлиги, бетакрорлик тамойили талаблари ҳақида таърифлашни батафсил келтиришга изох бу ерда ортиқчалик қилса керак. Экотуризмнинг келиб чиқиши ҳам ҳам инсоннинг табиатни соғиниш, ҳозирги цивилизация бўҳронларидан (атмосферанинг ифлосланиши, ерларнинг ишдан чиқиб бораётганлиги, ноёб ўсимлик ва ҳайвотнинг инсондан узоклашиб бораётганлиги, тоза ҳавонинг етишмаётганлиги ва ҳақозолар....) чарчаганлигидан, инсон табиатнинг тоза

ҳаволи табиий минтақаларига саёҳатни хоҳлаганлигидан келиб чиқди. Бу соҳа маршрутларини тузганда табиатдаги жозибадорлик – бетакрорликнинг ўзи ҳам табиийминтақаларнинг ўзига хос бўлган ландшафтлари шу минтақада яшовчи ҳайвонларга қизиқиш ва кўришга интилиш жиҳатларини ҳисобга олиш тўғри бўлади.

Экологик маршрутлар тузишда жозибадорлик ва бетакрорлик кўринишлари Ўзбекистондаги 5 та табиий экологик минтақада мавжуд. Шунинг учун ҳам экологик масканларга – ресурсларга маршрут тузишда, бу тамойилни қўллашнинг кутилгандан зиёда бўлган имкониятлари бор. Энг муҳими маршрут тавсифида экологик ресурсдаги жозибадор ва бетакрор табиий кўринишлар биринчи навбатда расмлар тасвирида берилиши лозим. Бу типдаги маршрутларни ишлаб чиқишда албатда ноёб ҳайвонот турларининг расмлари, таърифлари маршрут маълумотларида берилиши мақсадли бўлади.

Шунингдек, экотуризм маршрутнинг мавзусидаги асосий объектлар билан қўшимча объектларни ва маршрутдаги экскурсия объектларини мажмуали ҳолда ҳам рекламага бериш мумкин. Бу ҳолатда ҳар бир объект алоҳида – алоҳида рангларда берилиши тушунарли ва диққат – эътиборли бўлади. Эколотуристтик маршрутлар ишлаб чиқишда маршрутнинг кизикарли бўлиши учун маршрут йўналишидаги барча табиий қизикарли объектларга экскурсиялар ташкил қилиш имкониятларидан фойдаланишни режалаштириш талаб қилинади. Бундай вазиятларда қўшимча экскурсия объектлари асосий маршрут йўлидан унчалик узок бўлмаслиги зарур. Бундай имкониятлардан фойдаланишда экотуристтик маршрутлар ишлаб чиқувчи туроператорлардан албатда м табиатни ва унинг объектларини мукамал билиш талаб қилинади.

Табиатнинг бетакрорлиги ва жозибаторлиги тамойили.

2. Имкониятнинг яратилганлиги тамойилида экотуризм ресурсига маршрутлар ишлаб чиқиш жуда жиддий масала. Бу тамойилга амал қилиб экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда қуйидаги имкониятлар бўлиши талаб қилинади.

- экотуризм масканларига киришнинг ҳуқуқий-қонуний тартиблари яратилганлиги;
- экотуризм масканида туристлар учун махсус маршрутларнинг (сўқмоқлар, йўллар, дам олиш жойлари) ишлаб чиқилганлиги ва ҳаракатдалиги;
- экотуризм масканларида туристларга хизматлар кўрсатиш тизимларининг ташкил қилинганлиги (дам олиш, тунаш, овқатланиш, транспорт хизмати, кўнгил очар ўйинлар, қисқа муддатли экскурсиялар ва ҳақозо).

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда Давлат муҳофазасидаги табиат ландшафтларига туристлар киритилишининг ҳуқуқий – қонуний меъёрлари ишлаб чиқилмаган. Бу меъёрлар энди яратилмоқда. Демак, бу экотуризм масканаларидан экотуризмда фойдаланишнинг энг муҳим имконияти йўқ. Шунинг учун ҳам бу тамойилнинг талаблари (1,2,3) амалда бажариладиган

экотуризм ресурсларига- объектларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш зарур бўлади.

3. Мазмундорлик тамойили ўз талаблари жиҳатидан жозибадорлик ва бетакрорлик тамойилига қўшилиб кетади. Табиатдаги бетакрорликни кўрган, унинг гўзал бағрида дам олган, ранг-баранг ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёсини кўрган турист руҳий жиҳатдан ҳам жисмоний жиҳатдан ҳам туристик маршрутнинг мазмунли ўтганлигини ҳис қилади. Унинг қайфияти яхшиланиб ўзида бой тасуротлар пайдо бўлганлигини сезади.

Шунинг учун ҳам экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда маршрут бўйлаб ўзгараётган табиат элементларигача маршрут тузувчи эътибор бериши лозим бўлади. Шунингдек, маршрут йўналишида туризмнинг бошқа ресурс манзиллари (зиёртагоҳ жойлар, таникли инсонлар қабри, машхур кишилар номи билан боғлиқ обидалар, тарихий-маданий меъморий обидалар ва бошқ...) бўлса, албатда маршрутнинг маълумотларига қисқача таъриф билан киритиш фойдали бўлади.

Масалан, турист ёки туристик гуруҳ Омонқўтон воҳаси маршрутни танлади. Албатда турист ёки туристик гуруҳ тезроқ Омонқўтон воҳасига шошилади. Энди агар маршрут маълумотларида жозибадорлик – бетакрорлик, имкониятларнинг яратилганлиги тамойили ресурслари мавжуд бўлса турист ёки туристик гуруҳ маршрут йўлидаги бу ресурсларни киришга қизиққанлигидан албатда ёки кўп ҳолларда кўриш учун тўхтади.

Бу ҳолатда мазмундорлик тамойили ҳам ишга тушиб маршрутдан кўнгил тўлиш қониқиш ҳисларини келтириб чиқаради. Бу натижа эса маршрутни ташкил қилган туристик фирма обрўсини оширади.

4. Фаолиятлилиқ тамойилида экотуризм маршрутларининг ҳаракатланиш вақтлари, муддатлари тушунилади. Фаслларимиз алмашиб турганлигидан экотуризм маршрутларини тузишда бу тамойилга жиддий эътибор бериш талаб қилинади. Чунки экотуризмнинг муҳим ресурслари бўлган тоғ ҳудудларидаги экотуризм ресурсларига қишки маршрутлар ишлаб

чиқишда туристларнинг ҳаёти хавфсизликларини таъминлаш масаласи биринчи навбатдаги ўта жиддий масаладир.

Тоғлардаги экотуризм ресурсларига етиб боришда автойўлларда музлаган қор катламларининг узок муддатларда эримаслиги, баланд довлардан ҳар қандай транспорт воситаларининг чиқаолмаслиги, тоғдаги маршрут сўқмоқларининг қор билан кўмилиб қолиши, қор кўчкларини туристлар ҳаётига жиддий хавф солади. Шунинг учун ҳам тоғ ҳудудларига қиш мавсумида экотуризм маршрутларини ташкил қилишда чегараланиш муддатларини аниқ белгилаш экотуризмда жиддий аҳамиятга эгадир. Тоғ ҳудудларига кеч баҳор фаслидан то кеч куз мавсумларигача экотуризм маршрутларини ташкил қилиш мақсадли бўлади.

Экотуризм маршрутларини Ўзбекистондаги бошқа табиий минтакалардаги экологик масканларга ишлаб чиқилганда ҳам бу экотуризм масканларида йил фасларидаги иқлимий хусусиятларни ҳисобга олиш, тур маршрутнинг ҳаракатланиш ҳолатларини аниқ билиш талаб қилинади.

5. Кўпқирралилик, кўп вариантлилик тамойили бўйича экотуризм маршрутлари қуйидаги вариантларга бўлинади.

1. Фақат қуруқлик бўйлаб экотуризм масканига бориш.
2. Ҳаво транспорти ёрдамида экотуризм масканига бориш.
3. Сув маршрути орқали экотуризм масканига бориш.
4. Аралаш транспорт воситаларидан фойдаланиб экотуризм
5. масканига бориш.

Қайд қилинган йўналишлар бўйича экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тушунарли. Бу ишлаб чиқариш тамойилининг кўп вариантлигига қараб турист ёки туристик гуруҳнинг талаби, ҳошиш-истаклари бўйича улар хоҳлаган экотуризм маршрутлари бўлиши мумкин.

6. Экотуризм маршрутларида қулайлилик тамойилини қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Бу тамойилда экотуризм маршрутларида қуйидаги қулайлилик манбалари яратиш лозим бўлади:

1. Транспорт ва транспорт хилларидан фойдаланишдаги қулайлилик.
2. Маршрут давомида хизматларни қабул қилиш қулайлиги.
3. Маршрут давомида дам олиш, кўнгил очар ўйинларга қатнашиш, экскурсияларга чиқиш, овқатланиш ёки тунаб қолишдаги қулайликлар.
4. Маршрут давомида тиббий ёрдамни олиш қулайлиги.

Маршрут давомида турист учун минимум (термосда чой, палатка, ётиб дам олиш учун йиғма кароват, бироз каттиқ овқат, қатик, шарбатлар тухум) ва оптимум (Меҳмонхонада тунаш, ресторанда овқатланиш, спорт залда машқ қилиш, бассейнда чўмилиш) қулайлиги пухта ишлаб чиқилиши лозим.

7.Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда ахборотланганлик тамойилини қўллаш маршрутни ўзига хос равишда реклама қилиш, туризм бозорига киритиш ҳам ҳисобланади. Бу тамойилда маршрут ҳақидаги барча маълумотлар турист учун муҳаё қилиниши керак – брошюра, журнал, буклет, газета, радио, телеведения. Турист маршрутда нималарни кўради, нималар ҳақида маълумотлар эшитади, қандай юради, қайси кийимлар керак бўлади, қандай транспорт воситалари таклиф қилинган, қайси хил овқатлар ичимликлар тайёрланади, қандай дам олади овқатланиш тартиби қандай ташкил қилинади ва ҳақозоларга – ҳаммасига жавоб бўлиши шарт бўлади.

Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойилларидаги талабларни ўрганиб таҳлил қилганимизда ҳар бир тамойилнинг маршрутда муҳим ўрни борлигини англаймиз. Бу тамойилларни асос қилиб олиб ишлаб чиқилган маршрут ўзида маршрутнинг барча талабларини мажмуали равишда мужассамлаштирган бўлади, экомаршрутнинг рекламалиги қимматини, аҳамиятини оширади. Энг муҳими, экомаршрутларнинг сўқмоқлари имкон даражада табиатни муҳофазалаш ва сақлаш тартиб ва талабларини ҳисобга олинишини талаб қилади. Биринчи навбатда, ҳайвонларни қаттиқ ҳурқитмаслик ва кўрқитмаслик, ўсимликларнинг пайхон қилиниши ёки синдирилишининг олдини олиш чора-тадбирларига риоя қилиниши зарур.

Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларда ташкил қилинган экотуристтик сўқмоқлар маршрутларда ҳар бир моделдаги тизимда ишлаб чиқиши талаб қилинади. Шунинг учун ҳам халқаро экотуристтик моделлардаги экологик талабларни, кўрсатмаларни яхшилаб ўрганиб олиш зарур бўлади.

3.4. Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларни қўллаш йўллари

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг Диссертация мавзусининг мақсади ва вазифаларини амалга оширишда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларни Ўзбекистон шароитида қўллашдаги ўтказилган илмий ва амалий тадқиқотларнинг натижаларини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги истиқболли йўналишларни белгилаш мумкин;

1. Экологик туризмни ватанимизда ривожлантиришда биринчи навбатда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларнинг тавсиф ва тарифларини, бу моделларнинг мақсади ва вазифаларини, моделлар бўйича амалга ошириладиган ишларни батафсил ўрганиш талаб қилинади:

2. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш объектлари муфассал ўрганилиши лозим бўлади:

3. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва табиат қўриқхоналари, миллий боғлардан экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларини давлат миқёсида ишлаб чиқиш талаб қилинади:

4. Экологик туризмни ривожлантиришда мамлакатимизнинг экотуристтик ресурслари ва объектлари халқаро ва ички туризм бўйича даражаларга бўлиниши, бу объектларнинг туризмда фойдаланиш имкониятлари ўрганилади:

5. Экологик туризмни ривожлантиришдаги энг мухим масалалардан бири- экологик туризм ресурслари маданий марказлардан анча узок масофаларда жойлашганлиги сабабли бу масканларда туристик инфратузилмаларнинг ташкил этилмаганлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биринчи навбатдаги вазифалардан бири- алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар, давлат табиат кўрикхоналари ва миллий боғларимизда экотуристарга инфратузилма тизими ва хизматларини ташкил қилишимиз туризмни ривожлантиришдаги биринчи масала ҳисобланади:

6. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш долзарб масалалардан эканлиги ва бу истикболли йўналишда экологик туризмни ривожлантиришнинг халқаро моделларини кўллашнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ҳамда халқаро ва ички туризм бозорларига чиқариш кутилган натижаларни беради:

7. Экологик туризмни ривожлантиришда яна бир мухим масалалардан бири шундан иборатки, туризм бошқарувида «Ўзбектуризм» миллий компаниясида ва унинг вилоятлардаги минтакавий бўлимларида, экскурсия саёҳат бюрolariда –«Экологик туризмни ташкил қилиш ва бошқариш тизими»ни ташкил қилиш тузилмалари шакллантирилиши зарур бўлади:

8. Истикболда экологик туризмни ривожлантиришдаги яна бир долзарб масалалардан бири- барча вилоятларимизда аҳолининг қизиқишини, тадбиркорлигини ва ташаббускорлигини ташкил қилиш, аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий манфаатдорлигини таъминловчи имтиёзли давлат қарорларини ишлаб чиқиш талаб қилинади:

9. Экологик туризмни ривожлантиришдаги энг мухим муаммолардан бири бўлган яна бир масала шундан иборатки, экотуризмни ҳаракатга келтирувчи ихтисослашган махсус туристик фирмалар ёки туристик ташкилотлар ханузгача ташкил қилинмаяпти. Шунинг учун ҳам мамлакатимизнинг барча вилоятларида экологик туризмни ташкил қилувчи ва экотуристик хизматларни кўрсатувчи туристик фирмалар ташкил қилиш

экологик туризмни ривожлантиришда шу куннинг вазифаларидан ҳисобланади:

10.Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда рухсат берилган экологик туризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқишни йўлга қўйиш ва бу туристик маршрутларнинг рекламасини халқаро ва ички туризм бозорига чиқариш.

Хулосалар;

Диссертация мавзусидаги мақсад ва вазифаларни амалга оширишда ўрганилган илмий адабиётлар, тадқиқотлар натижасида тўпланган маълумотларнинг таҳили бўйича қуйидаги хулосалар ва тавсиялар келиб чиқди:

Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг стратегик вазифаларини белгилаш:

а) давлат миқёсида экотуризмни туризм соҳасида муҳим йўналиш деб қабул қилиш ва экотуризмни ривожлантириш давлат дастурини ишлаб чиқиш;

б) давлатимизнинг экологик барқарор ривожлантириш дастурларига экотуризмни ривожлантириш дастурларини ҳам қўшиш.

2. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг тактик вазифаларини белгилаш:

а) табиат муҳофазасида экотуризм манфаатларига мос қонунларни қабул қилиш;

б) Экологик туризм ресурсларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий – қонуний меъёрларини ишлаб чиқиш;

в) экотуризмда баҳо қийматини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш;

г) экологик туризмни ривожлантиришда экологик туризм масканларида тадбиркорлик, ташаббускорлик, маҳаллий меҳнат ресурсларининг иш билан банд бўлишидаги таълим – тарғибот, кизиқтириш ишларини кучайтириш.

Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг ташаббускорлари туманлар ва вилоятларнинг ҳокимиятлари бўлиши лозим. Чунки, ҳар бир туман ва вилоятларда табиат муҳофазаси, экологик тоза муҳитни сақлаш, маҳаллий ижтимоий-иқтисодни кўтариш дастурлари қабул қилинган ва амалга оширилмоқда. Иккинчидан, туманларда ва вилоятларда «табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмиталари» ва «Ўзбектуризм» миллий

компаниясининг бўлим ва экскурсия бюрolari фаолият кўрсатмоқда. Учинчидан, туманлар ва вилоятлардаги илмий салоҳиятлардан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг катта имкониятлари мавжуд. Вилоятларда экотуризмни ривожлантиришда дастлабки режалар ва амалга ошириш лозим бўлган ташкилий ишлар қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Туманлардаги экотуристтик ресурсларнинг таърифи ва тавсифларини яратиш, уларнинг ички ва халқаро экотуризм талаблари бўйича даражаларга ажратиш;
2. Устивор экотуристтик ресурсларнинг, оқим йўналишларининг ижтимоий – иқтисодий натижаларини аниқлаш;
3. Ҳар бир экотуристтик район талабларидан келиб чиқадиган инфратузилмаларнинг тавсифларини яратиш;
4. Экотуристтик районнинг ихтисослашувини аниқлаш, унинг ички ва халқаро туризмдаги ўрнини белгилаш;
5. Экотуристтик районни ривожлантиришнинг молиявий миқдорларини, таъминлаш манбаъларини аниқлаш ва истикболини башоратлаш.

Мулоҳазаларимиз якунида алоҳида кайд қилишимиз лозимки, дунёда экологик туризм йўналиши инсоният олдидаги экологик инкирознинг олдини олиш, инсониятнинг барқарор ривожланиш ва яшаб қолиш учун сайёрамиз табиати ва унинг ресурсларини сақлаб қолишдаги нажот йўллари ахтариш заминида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Инсоният олдида турган сайёравий экологик муаммоларни инсониятнинг ўзи бартараф этиши керак ва бартараф этишга мажбур.

Шу нуқтаи – назардан ҳам мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш масалаларини ўз вақтида ҳал қилишимиз табиатимиздаги биохилма-хилликни сақлаб қолиш, табиий ресурсларимизни муҳофаза қилиш ҳамда халқаро экологик ишқирозларнинг олдини олишга қўшган улкан ҳиссамиз бўлади.

Мамлакатимизда туризм соҳасининг истиқболли йўналишларидан бири бўлган экологик туризмни ривожлантириш ижтимоий –иқтисодий ҳаётимиздаги энг долзарб масалалардан ҳисобланади. «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепциясида»-Экотуризмнинг ташкилий- ҳуқуқий масалалари, экотуристлик фан,таълим, тарбия ва тарғибот, Экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари юзасидан амалга ошириладиган амалий ишлар белгиланган. Қайд қилинган масалаларни ҳисобга олиб мазкур диссертацияда мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда экологик туризм ривожланган давлатларнинг илғор тажрибалари, методлари ва экологик туризмнинг ташкилий-амалий механизмлари ўрганилди.

Халқаро экологик туризм тараккиётида ҳозирга келиб жаҳон миқёсида тан олинган янги технологиялар, методлар ва экологик туризм моделлари ўрганилди. Халқаро экологик туризмни ривожлантириш моделларидан- Америка модели,Европа-1 модели, Европа-2 модели, Миллий парк-резерват модели, Осиё модели, Австралия моделларининг ташкилий тузилмалари бу моделларда алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланиш тизими, миллий парк, табиат кўриқхоналарида экотуристлик инфратузилмаларни ташкил қилиш, бу жойларда экотуристлик хизматларни ташкил қилиш тизимлари, милли й паркнинг фаолиятига экотуристлик ташрифларнинг натижалари каби муҳим масалалар тадқиқ қилинди.

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экотуристлик моделларни ўрганишдан маълум бўлдики, экологик туризмни жадал ривожлантираётган мамлакатларда табиатни, табиий ресурсларни муҳофаза қилишда ушбу мамлакатларда яшаётган аҳолининг экологик маданияти, экологик билими ва табиат муҳофазасидаги давлат қонунларини билиши ва уларга амал қилиши жуда юқори даражада. Шу билан бирга бу давлатларда экологик туризмни ривожлантириш экологик туризмнинг

халқаро миқёсда қабул қилинган тамойиллари ва талаблари асосида амалга оширилмоқда.

Экологик туризмни ривожлантиришдаги истиқболли халқаро моделларнинг ташкилий, илмий тузилмаларини ўрганишдан маълум бўлдики, миллий парк ва табиат кўриқхоналаридан фойдаланишда Европа давлатларининг олимлари ишлаб чиқган ЭКОНЕТ тавсияси БТТнинг инсоният олдидаги глобал экологик муаммоларни ҳал қилишда халқаро ҳамжамият ҳамкорлигини ташкил қилиш ва ҳаракатга келтиришда муҳим кашфиётлардан бири деб тан олинганлиги ҳисобланади.

Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделлардаги яна бир муҳим тузилмаларнинг моҳияти ва мазмуни шундан иборатки, бу моделларда ишлашда биринчи навбатда табиатни ва унинг ресурсларини муҳофаза қилиш олдинга қўйилган.

Иккинчидан, маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий манфаатдорлиги таъминланган.

Учинчидан, давлат ва маҳаллий бошқарувлар экотуризмни ривожлантириш дастурларини қабул қилишда инсоннинг дам олишини таъминловчи шароитларни қонунлар асосида мустаҳкамлаган.

Тўртинчидан, экотуризмни ривожлантиришда имтиёзли давлат ёрдами тизимларини ишлаб чиқган.

Бешинчидан, халқаро экотуристлик фаолиятларга ҳам миллий паркларнинг табиат муҳофазасидаги фаолиятларига ҳам давлатнинг экологик назорати давлат қонунлари асосида ташкил қилинган.

Тавсиялар.

Диссертациянинг мақсади ва вазифаларини бажаришда ўтказилган илмий ва амалий тадқиқотларнинг натижалари ва илмий адабиётлар таҳлили асосида, диссертациянинг хулосаларидан келиб чикиб мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экотуристтик моделларни қўллаш бўйича қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик:

1. Экологик туризмни ватанимизда ривожлантиришда биринчи навбатда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро моделларнинг тавсиф ва тарифларини, бу моделларнинг мақсади ва вазифаларини, моделлар бўйича амалга ошириладиган ишларни батафсил ўрганиш талаб қилинади:
2. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш объектлари экотуристтик фойдаланиш нуқтаи назаридан муфассал ўрганилиши лозим:
3. Алохида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва табиат қўриқхоналари, миллий боғлардан экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларини давлат миқёсида ишлаб чиқиш:
4. Экологик туризмни ривожлантиришда мамлакатимизнинг экотуристтик ресурслари ва объектлари халқаро ва ички туризм бўйича даражаларга бўлиниши, бу объектларнинг туризмда фойдаланиш имкониятларини ўрганиш:
5. Экологик туризмни ривожлантиришдаги энг муҳим масалалардан бири- экологик туризм ресурслари маданий марказлардан анча узок масофаларда жойлашганлиги сабабли бу масканларда туристик инфратузилмаларнинг ташкил этилмаганлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биринчи навбатдаги вазифалардан бири- алохида муҳофазадаги ҳудудлар, давлат табиат қўриқхоналари ва миллий

- боғларимизда экотуристларга инфратузилма тизимини ва хизматларини ташкил қилиш:
6. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш долзарб масалалардан эканлиги ва бу истиқболли йўналишда экологик туризмни ривожлантиришнинг халқаро моделларини қўллашнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ҳамда халқаро ва ички туризм бозорларига чиқариш:
 7. Экологик туризмни ривожлантиришда яна бир муҳим масалалардан бири шундан иборатки, туризм бошқарувида «Ўзбектуризм» миллий компаниясида ва унинг вилоятлардаги минтакавий бўлимларида, экскурсия саёҳат бюрolariда –«Экологик туризмни ташкил қилиш ва бошқариш тизими»ни ташкил қилиш тузилмалари шакллантирилиш:
 8. Истиқболда экологик туризмни ривожлантиришдаги яна бир долзарб масалалардан бири- барча вилоятларимизда аҳолининг қизиқишини, тадбиркорлигини ва ташаббускорлигини ташкил қилиш, аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий манфаатдорлигини таъминловчи имтиёзли давлат қарорларини ишлаб чиқиш:
 9. Экологик туризмни ривожлантиришдаги энг муҳим муаммолардан бири бўлган яна бир масала шундан иборатки, экотуризмни ҳаракатга келтирувчи ихтисослашган махсус туристик фирмалар ёки туристик ташкилотлар ҳанузгача ташкил қилинмаяпти. Шунинг учун ҳам мамлакатимизнинг барча вилоятларида экологик туризмни ташкил қилувчи ва экотуристтик хизматларни кўрсатувчи туристик фирмалар ташкил қилиш:
 10. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришда руҳсат берилган экологик туризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқишни йўлга қўйиш ва бу туристик маршрутларнинг рекламасини халқаро ва ички туризм бозорига чиқариш:

11. Туризм мутахассислари тайёрланаётган институт, университетлар ва туризм коллежларида «Экологик туризм» фанини мажбурий таълим тизимига киритиш;
12. Мамлакатимиз олий таълимида экологик туризм бўйича мутахассислар тайёрлаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари;

1. “Туризм тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари.-Т.: Адолат, 2000, 131-140 б.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари;

1. “Ўзбектуризм” МКсининг ташкил тоиши тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони // “Халқ сўзи”, 1992 йил 27 июль.
2. “Буюк Ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва республикада Халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора –тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 2 июндаги 1162 рақамли Фармони. // “Халқ сўзи”, 1995 йил 3 июнь.
3. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг 2005 йилгача бўлган давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 15.04.1999 йилдаги ПФ-№2286 фармони. //Халқсўзи, №74. 1999. 16 апрель

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;

1. “Туристик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг № 346 сонли 8 августда қабул қилинган Фармойиши. // “Халқ сўзи” газетаси, 1998 йил 9 август.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг маърузалари ва асарлари;

1. Каримов И.А.Обод ва озод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.Тошкент,”Ўзбекистон”,2000,-232 б.

2. И.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009 й.
3. З.И. Каримов. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тарақиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Халқ сўзи”, 2011 йил 22 январь.
4. И.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Т.:Ўзбекистон, 2000 й.
5. 2012 йил ватанимиз тарақиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналашларга бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.

V. Ўзбекистонлик ва хорижий олимларнинг адабиётлари;

1. Александрова А.Ю. География туризма.КНОРУС,Москва,2010,-591 б
2. Кабушкин.Н.Н. Менеджмент туризма. -М.: Новое знание 2005 г.
3. Яковлев.Г.А Экономика и статистика туризма. Учебное пособие. М.: Изд. 2005 й.
4. Квартальнов В.А. Туризм. – М., Финансы и статистика 2004 й.
5. Забелина Н.М. Национальный парк.Москва,Мысл, 2010,-342 б
6. Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг табиий географияси атласи, Тошкент,2007
7. Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг табиий географик атласи, Т.;2010
8. Тухлиев И.С., Қудратов Ф.Х., Пардаев М.К. Туризмни режалаштириш.Т.: “ИQTISOD-MOLIYA” 2010 й.
9. Тухлиев И.С. Туризм асослари. Услубий қўлланма. Самарқанд.: СамИСИ, 2008 й.

10. Тухлиев И.С. ва бошқалар. “Ўзбекистонда туризм хизмат бозорини ривожлантиришнинг ижтимоий – иқтисодий муаммолари” монография. Т.: “Иқтисодиёт” 2012 й.
11. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Национальные модели развития туризма –Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006 й.
12. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. –Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006 й.
10. Ҳайитбоев Р., Матякубов У. Экологик туризм. Самарқанд, 2010.
11. Ҳайитбоев Р., Саттаров А., Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш технологияси. Самарқанд, 2008

**Магистрнинг диссертация тадқиқотлари бўйича чоп қилган
мақолалари;**

1. Шарафиддинова Д., Усмонов У., Экотуризм маршрутларидаги хизматлар ва ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Республика илмий анжумани материаллари, 3- қисм, Самарқанд, 2013
2. Шарафиддинова Д., Экологик туризмни ривожлантиришда халқаро технологияларнинг моҳияти ва тавсифи Республика илмий анжумани материаллари, Самарқанд, 2014й. 21-22 феврал
3. Ҳайитбоев Р., Шарафиддинова Д., Экологик туризмнинг халқаро моделлари. Республика илмий анжумани материаллари, Самарқанд, 2014

VI. Интернет сайтлари

1. www.world-tourism.org – Всемирная туристская организация
2. www.wttc.org – Всемирный Совет по путешествиям и туризму
3. <http://www.wto-mfrketing.ru> – сайт ВТО
4. <http://www.tourism.uz/>

